

אי-חוקיות במזרח ירושלים: בין הריסות בתים להתנגדות

אירוס ברוורמן

הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת טורונטו

הריסת בית משפחת חסן בשכונת בית חנינא שבמזרח ירושלים, 30 בנובמבר 2004, באדיבות ארגון בצלם. צילם כרים ג'ובראן, בצלם.

שני בולדוזרים עבדו בשטח במקביל: אחד הרס את החדר של הילד והשני הרס את המטבח, ובינתיים השכנים התקשרו [לבעל הבית] לעבודה אז הוא רץ לבית המשפט להוציא צו עיכוב. [אבל] עד שחזר עם הצו נשארו לו [מכל הבית רק] שני קירות חשופים. היית צריכה לראות

תודה מיוחדת לקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על הערותיהם המצוינות. מאמר זה מבוסס על מחקר שערכתי במסגרת עבודת המוסמך במכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, שכותרתה: "אי-חוקיות" במזרח ירושלים: תופעת הריסות הבתים בראי מרחב, משפט וחברה". המחקר נתאפשר בזכות תמיכתם הנדיבה של הקרנות והגופים הבאים: הקרן הלאומית למדע, יד אורה למחקרים גיאופוליטיים, מרכז גילה לחינוך אזרחי ודמוקרטיה באוניברסיטה העברית בירושלים, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום באוניברסיטת תל-אביב, מרכז שיין והמכון לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. אני מודה לוויקי שירן ז"ל, לסנדי קדר, ליוברט לריון, לרונן שמיר, ללסלי סבה, למריאנה וולברדה, לדבינה קופר ולג'ו הרמר על עזרתם בשלבים השונים של המחקר.

*

את המראה הזה: הקיר של המטבח נשאר כפי שהיה בבוקר כשעזבו את הבית, עם כוסות הקפה והכיור והברזים המחוברים אליו, רק שלא נשאר במטבח שום דבר חוץ מזה; והחדר של הילד — נשארו בו רק ארון הקיר והתמונות שעליו (מתכנן במינהל הקהילתי הפלסטיני, 1 בספטמבר 2001).

אין לי כל מושג איך משפיע אקט ההריסה על התושבים, כי מעולם לא הובאו בפניי ראיות בכיוון הזה... לגבי היחס של אלו שהרסו להם את הבית לשלטון הישראלי — אין לי מושג... אבל אני לא רואה שום הבדל בהתייחסות של פקידי השלטון כלפי שני המגזרים, למרות שבעצם אני לא יודע כי לא שמעתי אף פעם ראיות על כך (שופט לשעבר בבית המשפט לעניינים מקומיים בירושלים [להלן: השופט], 4 בספטמבר 2003).

1. מבוא

כ-85% מבתיהם של פלסטינים במזרח ירושלים נחשבים בלתי חוקיים בעיני רשויות השלטון הישראליות.¹ הממונה על המחוז במשרד הפנים מעריך כי מדובר בלמעלה מ-20,000 מבנים, שנבנו במהלך 20 השנים האחרונות (עיריית ירושלים 2004). מבין אלו הרסה מדינת ישראל כ-400 בתים מ-1987 עד סוף 2003 (במקום ועיר שלם 2004, 52). מאמר זה יתמקד באקט של הריסת הבית הפלסטיני, שמדינת ישראל מבצעת במרחב המזרח ירושלמי, במאפייניו הביורוקרטיים, בהשלכותיו המעשיות על פעולות היומיום של הפלסטינים החיים בעיר ובפעולות ההתנגדות שלהם לאקט ההריסה. אולם לא כל סוגי הריסות הבתים יעסיקו אותי כאן, אלא רק אלו המעוגנות ברציונלים תכנוניים² והמבוססות על תיוג מעשה הבנייה כמעשה "בלתי חוקי" — ובמשתמע, גם על תיוג הבית שהוא תוצרה של בנייה זו כ"בלתי חוקי".³ לאחר שאציג תמונה קצרה של המצב במזרח ירושלים ואתיחס

¹ כיוון שהרשויות אינן מוסרות נתונים ברורים בנושא, הערכה זו מבוססת על חישוב הממוצע שבין הערכת עמותת עיר שלם לגבי השנים 1967–2001 לבין ההערכה של ישראל קמחי (Kimhi 1998) לגבי השנים 1968–1995 (תודתי לאייל הראובני על סיועו בפענוח הנתונים). חוקרים וגורמים נוספים מספקים הערכות שונות לגבי היקף הבנייה הבלתי חוקית במזרח ירושלים: 50% (Fenster 2004, 105), 30% (מתוך ריאיון עם המתכנן העירוני לשעבר ב-4 בספטמבר 2003) ועוד. מכל מקום, בניגוד לטענתו של חיים יעקובי שהבנייה הבלתי חוקית בלוד היא הגבוהה מבין כל "הערים הלא-ערביות" בישראל (Yacobi 2004, 60), נראה לי שירושלים היא הזכאית לתואר מפקפק זה.

² נהוג להבחין בין הריסות בתים למטרות צבאיות, למטרות ענישה ולמטרות תכנוניות. לגבי שני הסוגים הראשונים, ראו בצלם 2004; לוי 2005. הריסות המבוססות על רציונלים תכנוניים נבדלות מההריסות האחרות במידת הלגיטימציה שהן מספקות לפרקטיקת השליטה, בזהות המוסדות והסוכנים האמונים על ביצוען ובאופי הנורמות המופעלות. לא אתיחס כאן להריסות בתים המבוצעות במסגרת בניית חומת ההפרדה (הס 2005).

³ השימוש במונח "אי-חוקיות" לאורך המאמר משקף הגדרות משפטיות פוזיטיביסטיות ואינו מעיד על יחסי הנורמטיבי למונח זה. אנשי שמאל שראיינתי הקפידו להמיר את המונח "בלתי חוקי" במונח "בלא-היתר". אולם מלבד המשמעות הסמלית שבהמרה, קשה לראות הבדל בשימוש בשני המונחים

למשמעויות מסוימות של המאבק על ה"בית" בהקשר זה, אבחן את טכנולוגיית אי-החוקיות⁴ — טכנולוגיה מורכבת המיוצרת בידי השלטון הישראלי אגב שימוש בשיח מקצועי-תכנוני. אטען כי תיוגם המשפטי והתכנוני של בתים מסוימים כבלתי חוקיים, הפרקטיקות הפרטניות וההליכים הנלווים לכך, וכפועל יוצא גם אקט ההריסה של חלק ממבנים אלו, נועדו לבסס את שליטתה של ישראל בפלסטינים שבמזרח ירושלים. עם זאת, אי-החוקיות אינה התרחשות סטטית, אלא היא נעה במטוטלת דיאלקטית בין אג'נדה אתנוקרטית⁵ גלויה ובוטה, הפועלת ל"ייהוד" המרחב הירושלמי ול"דה-ערביזציה" שלו, לבין שאיפות להיטמעות, להכלה ואף לגליטימיות. השליטה הישראלית במזרח ירושלים נעה בין שיח של מלחמה נגד "האויב הערבי", תוך שימוש באמצעים צבאיים, לבין שיח של כיבוש קולוניאלי המפעיל תשתית ביורוקרטית-אזרחית ומנגנוני שיטור. במסגרת השיח הלוחמני ננקטות בעיר פעולות ברוטליות וקיצוניות כגון הריסות בתים, אולם בה בעת אלימות זו מרוסנת באמצעות טכניקות משפטיות-תכנוניות, משמעותיות-דיסציפלינריות ואחרות. כך למשל, ישראל הורסת רק מיעוט מהבתים שהיא מגדירה בלתי חוקיים ונמנעת מלנקוט צעד קיצוני ולהרוס את כולם. התוצאה היא מערכת יחסים דינמית ובלתי יציבה בין ריסון⁶ לכוחנות במזרח ירושלים.

אם כן, בחלקו הראשון של המאמר (סעיפים 4 ו-5) אבחן את המערכות הביורוקרטיות

בהקשר זה. יתרה מזו, המונח "בלא היתר" עשוי לטשטש את התיוג הפלילי המשתמע מהשימוש המפורש במונח "אי-חוקיות", שהוא ממילא זה השגור בפה של מרבית פקידי השלטון שרואיינו, ולא בכדי. מכאן ואילך אשמיט את המרכאות כשאשתמש במונח זה.

השימוש במונח "טכנולוגיה" ביחס לאי-חוקיות נועד להדגיש את הפן הנרחב והמסופף שלה, המשמש מטריצה לטכניקות מגוונות: משפטיות, דיסציפלינריות ואחרות. מבין ארבעה טיפוסים טכנולוגיות עיקריים כפי שהגדירם מישל פוקו — טכנולוגיות של ייצור (production), טכנולוגיות של מערכות סימנים (sign systems), טכנולוגיות כוח (power) וטכנולוגיות של העצמי (of the self) — אפשר לשייך את אי-החוקיות לטכנולוגיות הכוח (Foucault [1982] 1997, 225). על היחס ההיררכי בין טכנולוגיה לטכניקה, ראו Foucault 2004, 10 (תודתי למריאנה וולברדה על ההפניה ועל התרגום). חשוב לציין שעיקר כתיבתו של פוקו עוסקת בכוח במשמעותו הדיפוזית והלא-ריכוזית, ואילו הטכניקות שאעסוק בהן כאן משמשות ברובן את מוסדות המדינה השונים. נוסף על כך, המשמעות שפוקו מייחס למשפט (Law) שונה מזו שאני מציעה כאן, בייחוד לגבי אי-חוקיות. חלק מהטכניקות שאחזק ממוקמות במובן מסוים בין המרחב הריבוני למרחב המשמעותי-דיסציפלינרי, ויש בהן כדי לחדר את שאלת הגבול שבין מרחבים אלו.

האתנוקרטית מוגדרת כהגמוניה בלתי יציבה המיוסדת על היגיון של כורח ולגליות, והמניעה קבוצה אתנית מסוימת להשתלט על טריטוריה רב-אתנית (יפתחאל וקדר 2003), אגב שמירה על חזות דמוקרטית לכאורה. אורן יפתחאל החיל את המושג הזה על מג'ד אל-כרום (Yiftachel 1995) וחיים יעקובי (Yacobi 2004; 2003) החילו על לוד. חוקרים שונים טוענים שהמשטר במזרח ירושלים הוא אתנוקרטי (Yiftachel and Yacobi 2002; Fenster 2004), אולם יש מקום לתהות עד כמה המונח מתאים בהקשר זה, בעיקר נוכח היעדר הניסיון לשוות חזות דמוקרטית לחלק מפעולות השלטון בעיר.

גיימס רון (Ron 2001, 449) מצביע על ארבעה גורמי ריסון חברתיים: אינטרסים קפיטליסטיים; חברה אזרחית; פעילים וארגונים בינלאומיים; והאפרטוס המדינתי עצמו. מאמר זה יתמקד בגורם הריסון האחרון, המופעל בידי המנגנון הביורוקרטי ובידי סוכניו.

המייצרות את טכנולוגיית אי-החוקיות במזרח ירושלים, משתמשות בה ומגיבות עליה. בחלקו השני של המאמר (סעיף 6) אתבונן באי-החוקיות באספקלריה של התנגדות, ואנסה לערער על הדיכוטומיה הבינארית שנהוג לייצר בין כוח להתנגדות. היקפה יוצא הדופן של הבנייה הבלתי חוקית, שפלסטינים רבים מבצעים על אפו ועל חמתו של הכובש הישראלי במזרח ירושלים, מזמין את תיוגה של בנייה זו כמעשה קונטרה-הגמוני של "מחאה מרחבית". אבחן עד כמה תיוג זה, השגור בפי חוקרים מסוימים, עולה בקנה אחד עם דברי המרואיינים במחקרי. בהשפעת ספרות פוסטמודרניסטית אנסה לרופף מעט את הבינאריות הנוקשה שבין כוח להתנגדות, ואציג חלק מההתנהלויות של המרואיינים כטקטיקות יומיומיות ולא כהתנגדויות קונטרה-הגמוניות. במובן זה אציע הגדרה רחבה של התנגדות, שתכלול גם את שימושיהם ה"קטנים" של ה"אנטי-גיבורים" במרחב (de Certeau 1984), הגם שאינם בהכרח תגובת נגד ישירה למעשה ההגמוני. בד בבד אשאל אם טקטיקות "קטנות" ויומיומיות אלו דווקא מחזקות את האחיזה ההגמונית בסובייקט הפלסטיני. לבסוף, גם אם אזהר מלהגדיר כהתנגדויות ממש, אטען כי האמביוולנטיות העולה מן הנרטיבים של חלק מסוכני השלטון שראיינתי עשויה אף היא לערער על הבנייה הכוח וההתנגדות כישויות בינאריות ומנוגדות. פרשנות שלפיה השימושים השונים במרחב המזרח ירושלמי ממוקמים משני עבריו של מתרס דמיוני – כוח מול התנגדות או "למעלה" מול "למטה" – אינה מספקת תיאור ממצה של המציאות המורכבת בעיר. הכוח וכוחו ההתנגדות הם דיפוזיים ומסועפים מכדי להתנהג באורח כה צפוי ופשוט.

המאמר מבוסס על חלק ניכר מתוך כ-30 ראיונות עומק חצי מובנים שערכתי בין אביב לסתיו 2003 עם פקידי שלטון (יועץ ראש העיר לענייני ערבים, שופט, תובעים, מתכנת מחוז ירושלים ומנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר), עם אנשי מקצוע מחוץ למערכת השלטונית (סגורים, אדריכלים ומתכננים המתמחים בהקשר המזרח ירושלמי וכן מנהלי ארגונים הפועלים במרחב זה) ועם פלסטינים ממזרח ירושלים שבנו את ביתם באופן בלתי חוקי.⁷ כן התבססתי על דוחות שונים, בעיקר של ארגוני זכויות אדם, על קטעי עיתונות ועל טקסטים משפטיים.

2. מזרח ירושלים: תמונת מצב

מלחמת 1967 היא נקודת ציון חשובה להבנת מעמד הנוכחי של הפלסטינים במזרח ירושלים. בעקבות המלחמה הורחבו גבולותיה המוניציפליים של ירושלים מזרחה והם כוללים, נוסף על שטחים שהוגדרו "מזרח ירושלים" בתקופה הירדנית, גם את שטחיהם של 28 "כפרים ערביים",⁸

⁷ פקידי השלטון ואנשי המקצוע שראיינתי יוצגו לאורך המאמר על פי הגדרת תפקידם. יתר המרואיינים יוצגו בשמות בדויים.

⁸ גיל אייל (2005) בוחן בספרו באופן ביקורתי את ההנחות שביסוד השימוש במונח זה.

שהיו בעבר חלק מהגדה המערבית ובאותה עת נכבשו ו"סופחו"⁹ לישראל. במצב שנוצר, כשליש מתושבי ירושלים החדשה היו פלסטינים וכשני-שלישים יהודים. יחס זה זכה לכינוי המנטרל "מאזן דמוגרפי". החלטת ממשלה מ-1973 קיבעה איזון זה¹⁰ ובכך הניחה את אחד העקרונות המרכזיים בעיצוב הנוף הירושלמי למשך דורות.¹¹ כעבור שנים ספורות נחקק חוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, התש"מ-1980, שקבע את מעמדה השנוי במחלוקת של ירושלים כעיר הבירה (Sharkansky 1996).

מעמד האזרחי של תושביה ה"חדשים" של עיר הבירה משקף את יחסה הדיאלקטי של מדינת ישראל לקיומם במרחב זה. פלסטיני העונה על קריטריון טריטוריאלי¹² זכאי למעמד של תושב קבע בירושלים, המעניק לו זכויות כלכליות ופריבילגיות תנועה. עם זאת, בניגוד לפלסטינים החיים בישראל מאז 1948, אין לפלסטינים בירושלים אזרחות ישראלית. יתרה מזו, חומת ההפרדה ומגבלות תנועה אחרות מנתקות אותם יותר ויותר מפלסטינים החיים בגדה המערבית. תושבי ירושלים הפלסטינים מחויבים לשלם מסים לעיריית ירושלים, אולם הם משוללי כוח השפעה אלקטורלי בעיר בשל סירובם להכיר בריבונות של מדינת ישראל במזרח ירושלים. מורכבות זו, וכן ייחודה הגיאוגרפי-היסטורי של ירושלים,¹³ מייצרים יחסים סימביוטיים ודיאלקטיים בין מזרח העיר למערבה, כשהצד האחד מובנה כחוקי, כמסודר וכמודרני ואילו הצד האחר מובנה כפלילי, ככאוטי וכמסורתי.

מרכזיותו של הגורם האתני בחברה השסועה בישראל מיתרגמת לתחום התכנון, ובאופן שונה גם לתחום המשפט, ומייצרת טכניקות בוטות של שליטה באוכלוסיות מיעוט. טכניקות אלו מכונות בפי אורן יפתחאל "צדו האפל של התכנון" (Yiftachel 1995, 219; במקום ועיר שלם 2004). אולם בד בבד עם השימוש הנרחב באסטרטגיות סגרגטיביות להמחשת פערי הכוח האתניים במרחב, השיח הקולוניאליסטי היהודי משתמש גם ב"אינטגרציה". כך למשל, בריאיון עמו מציין יועץ ראש העיר לענייני ערבים (שפרש בינתיים מתפקידו): אני אומר, שאם באמת רוצים ירושלים מאוחדת, צריך לשלם את תג המחיר... הרי גם אם

⁹ אורן יפתחאל וחיים יעקובי (Yiftachel and Yacobi 2002, 18) מותחים ביקורת על השימוש במונח "סיפוח" בהקשר זה, ואילו אחרים מעדיפים את המונח "סיפוח זוחל" (Ron 2001). לבחינת חוקיות ה"סיפוח" באספקלריה של המשפט הבינלאומי, ראו Dinstein 1994.

¹⁰ בכך אימצה ממשלת ישראל את המלצת הוועדה הבין-משרדית לבדיקת קצב הפיתוח בירושלים (ועדת גפני 1973, 3), שקבעה כי יש לשמור על המשקל "היחסי של היהודים והערבים כפי שהיה בסוף 1972", היינו 73.5% יהודים ו-25.5% פלסטינים. יעד זה הונהג במהלך השנים תוכניות דמוגרפיות ואורבניות שהכינו משרדי הממשלה השונים (בצלם 1995).

¹¹ התכתובת בין העמותות במקום ועיר שלם (2004) לבין עיריית ירושלים (2004) בנושא זה חושפת את מורכבות המונח מאזן דמוגרפי, וכן את העובדה שבתוכנית המתאר המקומית, "ירושלים 2000", הוסב היחס ל-60% יהודים ו-40% פלסטינים.

¹² על הגנאלוגיה של העיקרון הטריטוריאלי, החל בצורתו הבסיסית ב-1967 וכלה בפיתוחים שזכה להם בשנות התשעים (הוכחת "מרכז חיים" או "קשר סביר" לעיר), ראו Amnesty International 1999.

¹³ Fenster 2004; Sharkansky 1996; Bollens 2000.

תהיה חומה כזו... שתעבור באמצע ירושלים, איך זה בדיוק ימנע מהאשה הערבייה ללדת עוד ועוד ילדים שם? תג המחיר שאליו אני מתכוון הוא אינטגרציה של ערביי מזרח ירושלים בחיי העיר (24 ו-26 באוגוסט 2003).

ה"אינטגרציה" האנושית, כך לתפיסת היועץ, היא רע הכרחי לשם מימוש החזון הטריטוריאלי של ירושלים המאוחדת: יש להכיל את הערבים, המצטיירים בדבריו כפרימיטיביים ("ללדת עוד ועוד"), משום שזו הדרך היעילה לנהלם. מתכנן המינהל הקהילתי הפלסטיני מתאר עד כמה "אינטגרציה" זו מיושמת הלכה למעשה:

אם עמוד בכביש נופל או ביוב זורם לרחוב במזרח העיר הם יכולים להישאר כך זמן רב. מצד אחד זה נכון שיש מעין אדישות וחוסר אכפתיות מצד הפלסטינים... אבל מצד שני יש גם ריאליות: [הם] אומרים לעצמם שממילא העירייה לא תנקוף אצבע בשביל להגיע ולעזור.

מתברר אפוא שאינטגרציה וסגרגציה הן פנים שונות של אותה מדיניות קולוניאלית (Bourdieu and Sayad 2004, 459), הבאה לידי ביטוי לא רק בניהול דמוגרפי של האוכלוסייה הפלסטינית, אלא גם בהשתלטות על הטריטוריה שבה היא מתגוררת. השיח התכנוני והפרקטיקות המיוצרות במסגרתו משרתים בד בבד את שתי המטרות. ואכן, מאז 1967 מבססת מדינת ישראל סדר תכנוני חדש במרחב המזרח-ירושלמי. סדר זה מיושם בין השאר באמצעות החלתן של טכניקות משפטיות ותכנוניות מגוונות על תושבי מזרח ירושלים, כגון פסיחה על שתי הסעיפים בנוגע לאכיפתו של חוק נכסי נפקדים, תש"י-1950¹⁴, הצבת תנאים נוקשים ובלתי ריאליים להוכחת בעלות פלסטינית על קרקע והוכחת טיב הקשר שלהם לירושלים כתנאי לשמירה על מעמד של תושבות קבע בעיר. טכניקות אלו מאפשרות למערכות השלטון הישראליות לאסוף מידע על התנהלות האוכלוסייה הפלסטינית במרחב ולהשתלט בשיטתיות עליה ועל רכושה, באמצעות מינהל פרטני. השיח המקצועי משמש אפוא להסוואת שאיפות ההתפשטות הקולוניאליות של ישראל, אגב ניסיון להעניק להן לגיטימיות. אולם בחינה של מדיניות התכנון הישראלית במזרח ירושלים מצביעה על אפליה תכנונית בוטה לרעת האוכלוסייה הפלסטינית בעיר. אציג בקצרה כמה נתונים שידגימו אפליה זו.

ב-1967 הפקיעה מדינת ישראל יותר משליש (24.5 קמ"ר) מכלל השטח ש"סיפחה" באותה עת (71 קמ"ר). מתוך 46,500 הדונומים שנותרו בבעלות פלסטינית, רק 11.2% זמינים בידיהם לצורכי פיתוח. על כרבע מעתודות קרקע אלו לא חלה כל תוכנית מתאר או תוכנית מפורטת. בד בבד, כ-35% משטחי השכונות הפלסטיניות מוגדרים "ירוקים" (שטחי נוף או

¹⁴ על פי חוק זה, נפקד הוא אדם שבתקופה שבין נובמבר 1947 לספטמבר 1948 "נמצא בכל חלק של ארץ-ישראל שמחוץ לשטח ישראל". רכושו של נפקד, כך קובע החוק, יועבר לידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים, ללא פיצוי ובלי אפשרות לערער על ההחלטה. חוק זה כמעט לא נאכף במזרח ירושלים, אולם האיום הטמון בעצם קיומו הוא סיבה מרכזית לכך ששיעור רישום הנכסים במזרח ירושלים נמוך יחסית לשיעור המקובל בישראל (רפפורט 2005א).

שטחים ציבוריים) או "חומים" (שטחים המיועדים לצורכי ציבור) (במקום ועיר שלם 2004). הגדרות אלו פירושן איסור על בנייה בחלקים ניכרים מעתודות הקרקע במזרח ירושלים (בצלם 1995). מתכנת המחוז מודה שקיים מניע פוליטי מאחורי החלתן של הגדרות תכנוניות מסוימות במזרח ירושלים. היא מדגימה: "ישנה הגדרה תכנונית הקרויה 'שטח נוף כפרי פתוח', שהיא המצאה מזרח ירושלמית גרידא. זהו שטח שאסור לבנות בו, אבל השטח לא מופקע מבעליו כך שלא צריך לשלם להם פיצויים, וזאת בניגוד לשצ"פ [שטח ציבורי פתוח], ומצד שני אי-אפשר לממש בו כל זכות" (9 בספטמבר 2003). המתכנת מצביעה על מאפיין נוסף של התכנון במזרח ירושלים: "היום מסומן השטח שלא תוכנן מאז 1967 כשטח לבן, כלומר כזה שאין עליו תוכנית. זוהי החלטה פוליטית-מינהלית וכמובן שלא תכנונית". המתכנת מסבירה כי "שטח לבן" פירושו בהקשר זה איסור מוחלט על בנייה.

אופן יישומן של תוכניות המתאר המקומיות בירושלים גם הוא מפלה לרעה את האוכלוסייה הפלסטינית (במקום ועיר שלם 2004). כך למשל, בעוד אישורה של תוכנית מתאר מקומית בשכונות היהודיות בירושלים אורך בממוצע כשנה, בשכונות הפלסטיניות בעיר הממוצע הוא 13 שנה ויותר, וגם כאשר התוכניות מאושרות, בדרך כלל לא מוקצה תקציב ליישומן. לצד צמצום השטחים המיועדים לבנייה, תוכניות המתאר המקומיות בשכונות הפלסטיניות קובעות אחוזי בנייה נמוכים בהרבה מאלו שבשכונות היהודיות (עד שתי קומות לעומת שמונה קומות) (בצלם 1995). הפער בולט במיוחד כשמשווים בין אחוזי הבנייה המותרים במתחמים שכנים. כך למשל, תושבי שכונת מוסקוביץ' היהודית שבלב ראס אל-עמוד הפלסטינית זכאים לאחוזי בנייה כפולים משכניהם הפלסטינים. בעבר נימקו גופי התכנון את אחוזי הבנייה הנמוכים ברצון לשמור על "האופי הכפרי" של השכונות הפלסטיניות (במקום ועיר שלם 2004, 30).

ישנם פערים גדולים בין התקציבים הציבוריים המושקעים בשני חלקי העיר. מ-1948 עד 1995 נבנו בירושלים 76,151 יחידות דיור ובכך הוכפל מספרן. כ-82% מיחידות הדיור נבנו בשכונות היהודיות בעיר, מחציתן בבנייה ציבורית, ורק כ-18% נבנו בשכונות פלסטיניות, רובן המכריע בבנייה פרטית (בצלם 1995). באותן השנים גדלה האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים בקצב מואץ ודרישתה לדיור עלתה בהתאם. נוסף על כך, במרבית שטחי מזרח העיר לא הושלם הליך הסדרת הבעלות והרישום בטאבו, דבר המסבך את הליכי הוצאת ההיתרים, מגדיל את עלותם הכספית ומאריך את משכם. ואמנם, במקביל לכ-3,100 היתרי בנייה שניתנו לפלסטינים במזרח ירושלים מ-1967 עד 2001, נוספו לשכונות הפלסטיניות באותה תקופה כ-19,900 יחידות דיור (במקום ועיר שלם 2004, 40).

גורמים בכירים בעיריית ירושלים, ובראשם ראש העיר לשעבר טדי קולק, הכירו בריש גלי בקיומה של אפליה תכנונית כלפי תושבי מזרח ירושלים הפלסטינים.¹⁵ אולם אפליה זו היא רק קצה הקרחון של טכנולוגיית אי-החוקיות, שבה מתמקד מאמר זה. כפי שאתאר,

¹⁵ ריאיון עם טדי קולק, מעריב, 10.10.1990; פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית ירושלים, 27.12.1987.

טכנולוגיית אי-החוקיות, על הטכניקות המגוונות המופעלות במסגרתה, מייצרת מרחב כוחני מלכתחילה. שיח האפליה הוא אחד הביטויים הגלויים של כוחנות זו, אולם ודאי שאין בו כדי לחשוף את עומקם של יחסי הכוח ההגמוניים הפועלים בהקשר הירושלמי, ובמובן מסוים הוא אף עשוי לשמש להסוואתם.

3. בית ערבי, בית יהודי

האובייקט המסמל אולי יותר מכל את התופעה האורבנית הוא הבית. רבות נכתב על הבית כשלוחה של העצמי וכגבול בין האני לאחר ובין פנים לחוץ (Sibley 1996; Fenster 2004). משמעותו של הבית אינה רק אינדיבידואלית אלא גם קולקטיבית, ועל כן אין פלא שמאבקים פוליטיים רבים ניטשים על אופיו ועל מיקומו במרחב.¹⁶ עצם נוכחותו של "הבית הפלסטיני" במרחב הסמלי והפיזי נתפסת כמאיימת, ואף כסותרת את אפשרות קיומו של "הבית הלאומי" היהודי, שכן על פי התפיסה המקובלת המרחב אינו יכול להכיל את שני הבתים בה בעת. הבית "מוקפץ" אפוא מהזירה האורבנית אל זו הלאומית, וכך הופך לסמל המאבק האידיאולוגי על המרחב החברתי והטריטוריאלי, על ה־homeland. אבל גם קפיצה אידיאולוגית זו מופקעת בידי ההגמוניה הציונית:¹⁷ הצורך המיידי של הפלסטינים להתמודד עם האיום המוחשי על ביתם הקונקרטי מקבע בדרך כלל את מאבקם כאינדיבידואלי. ואכן, המושג "בית ערבי" (ובמשתמע: לא פלסטיני), השגור בפי יהודים-ישראלים רבים, מייצג בית יחיד ולא קולקטיבי, וודאי שלא לאומי. יתרה מזו, "הבית הערבי" (ה"נטוש") הפך בשיח האוריינטיסטי הציוני לסמל אופנה "אותנטי" (Slyomovics 1998) ובהתאם לכך ההתגוררות בו נחשבת יוקרתית, אולם רק כאשר המתגוררים הם יהודים.

הליך הקולוניזציה של הסובייקט הפלסטיני באמצעות ביתו הוא כפול: בשלב הראשון הוא מנושל ומודר מביתו, ובשלב השני הבית "משומר" במתכונת של "בית ערבי",¹⁸ או נהרס ככזה.¹⁹ הנרטיב הציוני, לעומת זאת, עושה שימוש נרחב ומונופוליסטי בממד הקולקטיבי של

¹⁶ על היחס בין מקום למרחב, ראו de Certeau 1984, 117. הנרי לפבר (Lefebvre 1991) מגדיר את המרחב כפיזי וכחברתי ועוסק בשילוש הקונספטואלי שבין המרחב הנתפס (conceived), מרחב ההבנה והידע המקצועיים (perceived) והמרחב הנחייה (lived spaces) (יעקובי 2003, 4). ליישום קונקרטי של גישה זו, ראו Yacobi 2004.

¹⁷ אלה שוחט (2001) מבקרת את הניכוס שעשתה הציונות ליהדות וחושפת את התעלמותה של הציונות מ"יהודי המזרח" במסגרת ייסודה של הגמוניה אירופוצנטרית. לא ארחיב כאן בעניין זה.

¹⁸ תהליך הנישול הוא גם פנים-יהודי ועובר במקרים רבים דרך יישובם של יהודים מזרחים בבית ה"נטוש", ולאחר מכן נישולם והעברתם לשיכונים ציבוריים (קלוש ולריון 2003) לצורך שדרוג המקום ליישוב אשכנזים ממעמד בינוני-גבוה (שוחט 2001, 174).

¹⁹ המקורות הרשמיים אינם מפלגים את נתוני הריסות הבתים בין יהודים לפלסטינים, אולם על פי הערכות מסוימות כ-80% מהבנייה הבלתי חוקית מתבצעת דווקא במערב העיר, בעוד שכ-80% מהצווים המינהליים נאכפים במזרח (במקום ועיר שלם 2004, 45). גם בתחומי הקו הירוק, פרקטיקת הריסת

הבית כמקום מפלט לא רק של הישראלי, אלא של היהודי באשר הוא.²⁰ בד בבד, הפלסטינים משתמשים יותר ויותר במונח "צומוד", המייצג את ההתעקשות להיצמד לקרקע, אף על פי שהבית שנבנה על אותה קרקע נהרס. אחד האדריכלים שראיינתי, שרבים מלקוחותיו הם פלסטינים ממזרח ירושלים, תיאר את המאבק הסמלי והפיזי על הבית: "זה לא מקרי שבשפה הפלסטינית יש קללה 'יח'רב ביתכ'. זו הקללה הכי גדולה שלהם. זה מגיע לדרגות חולניות ממש... אנחנו, לעומתם, כמו הבניינים שלנו, בולטים יותר מדי על פני הקרקע ולכן חשופים יותר בפני סערות" (15 בספטמבר 2003). על אף סגנונו האוריינטליסטי (הפלסטינים משולים במרומוז לסערות: כוחות טבע המאיימים על הציונות המודרניסטית), דברי האדריכל ממחישים את תהליכי ההאנשה המפצלים את הבית לשתי ישויות מנוגדות, המיוצגות בנוף הירושלמי ומייצגות אותו. במהלך זה הבית הופך ממקום שנחשב פריטי (Lefebvre 1991) למרחב ציבורי.

4. הריסת הבית הפלסטיני: הממד הראוותני

היו לפחות 300 אנשי מג"ב וסוגי משטרה אחרים והם סגרו את הכפר לפני שביצעו את ההריסה. היו גם כלבים. בעל הבית בכה. אדם בן 35: מה הוא יכול לעשות? ואמא שלו התחילה לבכות גם... נתנו להם חצי שעה לפנות את הבית. אבל מה אתה יכול לעשות בחצי שעה? (עאמר, 12 בספטמבר 2003).

בתחילת המאה ה-19, טוען פוקו, נעלם מופע הראווה הענק של ההוצאה להורג בציבור, והייצוג התיאטרוני של הכאב הוצא ברובו מתחומי הענישה (Foucault [1977] 1979, 14). אירוע ההריסה המזרח ירושלמי מפיח חיים בזירה ההיסטורית של הענישה הגופנית בכיכר הציבורית. דבריו של עאמר שצוטטו לעיל ממחישים את הממד הפיזי של אירוע ההריסה: כ-300 שוטרים, חלקם רכובים על סוסים, כתבי תקשורת ומצלמות ובעיקר חמישה עד שישה בולדוזרים ענקיים — מתמקמים כולם סביב הבית הנהרס, כשברקע זעקות של בני הבית ורעש ההריסה. קהל רב נאסף על הגגות כדי לחזות במפגן הראווה הברוטלי של כוחו הפיזי של הריבון הישראלי. אין די בכך שעל אנשים לדעת, ציין פוקו לגבי הענישה הגופנית, עליהם גם לראות במו עיניהם וליטול חלק של ממש באירוע, שכן יש לגרום להם לפחד (שם, 58). ואכן, המשפט "מה הוא יכול לעשות", הנשנה בדבריו של עאמר, משקף את חוסר האונים שעליו דיבר פוקו. במידה מסוימת הצופים בהריסה גם משתתפים בה, בייחוד בשל הפוטנציאל שלהם להפוך, בתוך שניות, לנשואי ההריסה, כפי שעולה מהמשך דבריו

הבית מוגבלת על פי רוב לאוכלוסייה הפלסטינית-ישראלית, בשעה שבבתי יהודים נהרסות בדרך כלל תוספות בנייה בלבד ולא מבנים שלמים, או שניתנים רישיונות למפרע (Amnesty International 2004). Said 2000, 190. מעניין כי על אף היקפה הנרחב של הבנייה בהתנחלויות היהודיות בשטחים הכבושים, במקרים רבים הבתים אינם מאוישים. כך, נוכחותו של הבית היהודי ממירה את נוכחות הגוף היהודי במרחב זה (Segal and Weizman 2003, 23).

של עאמר: "הם הרסו שלושה בתים למטה וכולנו היינו על הגג, אבל לא תיארונו לעצמנו שעוד כמה רגעים יבוא התור שלנו". מתברר, כי אין צורך להרוס את ביתו של הפלסטיני כדי לייצר אצלו פחד: די במראה הריסת בתיהם של אחרים ובידיעה שבכל רגע הוא עשוי להיות במקומם. עאבד מספר למשל כי במשך שנים אינו ישן בלילות וכי הוא נמנע מטיולים בחופשות מחשש שמא כשיחזור ימצא "במקום הבית חור".

לדברי פוקו, ענישת הגוף הראונית אינה עומדת בפני עצמה, אלא מבוצעת לשם גילוי האמת. במקרה של הריסת הבית, לעומת זאת, אין כוונה להוציא אמת כלשהי מפי ה"אשמים".²¹ נהפוך הוא, הסובייקטים הפלסטינים הופכים לאובייקטים שוליים בתיאטרון המתמקד דווקא בהריסת המבנה הלא-אנושי, במכונות הענק המהפנטות ובהתמוטטותו של מבנה זה במחיר, כמו במשחק לגו וירטואלי (כפי שממחיש התצלום המוצג בתחילת המאמר). בעוד העונש הראונית מוחל אצל פוקו על הגוף האנושי, הרי כאן הוא מוחל על "גופו" של הבית, אם כי הפלסטינים שראיינתי מערערים על הרלוונטיות של הבחנה זו לעניינם. כך לדוגמה מציין מתכנן המינהל הקהילתי, בעצמו פלסטיני המתגורר במזרח ירושלים: "אדם שהורסים לו את הבית שבו הוא השקיע את כל הונו, אני לא מוצא הבדל גדול בינו לבין אחד שהורגים את הילד שלו"; ולדברי הסנגור הפלסטיני: "להרוס את ביתו של אדם זה לקרוע לו את הלב. הריסה זה משהו נורא, זה דבר בלתי אנושי בעליל" (11 בספטמבר 2003). רוב המרואיינים הפלסטינים מתייחסים לביתם כאל עצמם ובשרם. היבט נוסף של האנשה מודגם בטענתו של המתכנן העירוני, גם הוא פלסטיני ממזרח ירושלים, כי הריסת הבית מספקת להורסים הנאה סדיסטית: "זה כמו שמסובבים למישהו את היד עד שהוא אומר: 'איי, זה כואב', והאנשים שם, פקידי העירייה של היום, מחייכים חיוך של הנאה ומסובבים עוד יותר כדי לשמוע 'איי' יותר חזק. הם נהנים מהכאב של הפלסטיני". אולם לצד הסבר ההריסה בקשר שבין גופו של הבית הפלסטיני לגוף האדם הפלסטיני, אפשר להציע כי ההריסה מבטאת התעלמות מוחלטת מהקיום הפלסטיני, בכך שהיא מאיינת את גופו של הפלסטיני ואת ביתו ממרחב השליטה הישראלי. הסנגור טוען בהתאם, כי הפלסטינים "הם כמו מטוסי חמקן, שאינם נקלטים על ידי הרדאר של מכונת השליטה הישראלית" (2 בספטמבר 2003). הסתירה לכאורה בין שתי הפרשנויות — זו המתייחסת לגופו של הפלסטיני ולגוף ביתו כאטומים וזו המתייחסת אליהם כשקופים — מחזקת ולא מחלישה אותן.²²

מעמד הריסת הבית הפלסטיני הוא דוגמה מובהקת לשימוש ברציונל אי-החוקיות במסגרת מודל שליטה ריבוני-ריכוזי, בדומה למודל שהיה שכיח עד תחילת המאה ה-19.

²¹ לחלופין, ה"אמת" ידועה מראש: אישוש תדמיתו הנחותה והבלתי מוסרית של הפלסטיני. הפיכת הפלסטיני למחוסר בית רק מחזקת את תיוגו כפראי בשיח האוריינטליסטי הציוני. ראו גם את הדיון ב-"nomadism" לגבי הבדווים, Shamir 2001.

²² יששכר רוזן-צבי (Rosen-Zvi 2004) מדרג את יחסו של המשפט הישראלי לשלוש קבוצות מיעוט — היהודי הערבי, הבדווי והיהודי האורתודוקסי — על פי מידת שקיפותן ואטימותן. על שקיפות הגוף והבית הבדווים, ראו גם Shamir 2001, 140.

בחלק הבא של המאמר אתמקד בטכניקות שליטה סמויות ודיפוזיות יותר, המיוצרות במסגרת טכנולוגיית אי-החוקיות והמיושמות במזרח ירושלים.

5. אי-חוקיות

על פי השיח המשפטי הפוזיטיביסטי, ההבחנה בין חוקיותו של מבנה לאי-חוקיותו – וכפועל יוצא, גם ההבחנה בין אי-הריסתו של אותו מבנה לבין הריסתו – הן הבחנות רציונליות, בינאריות ויציבות. עם זאת, אי-החוקיות חוסה בדרך כלל בצל החוקיות ואינה נתפסת כמכשיר רב-עוצמה בפני עצמו: "מגורשת, אבל נוכחת תמיד, אי-החוקיות היא לב-לבו של המשפט, שכן בלעדיה היתה החוקיות חסרת משמעות" (Cooper 1996, 7). בשיח הביורוקרטי אקט הבנייה מתויג כבלתי חוקי, וכך גם הבית, תוצרו של אקט זה. תיוגים אלו נועדו להקנות לישראל לגיטימציה להפעלת כוח. בדומה, תיוג אקט ההריסה בשיח הפלסטיני כאקט בלתי חוקי, והגדרת השליטה הישראלית במזרח ירושלים בכלל כבלתי חוקית, נועדו להקנות לפלסטינים לגיטימציה לבנייה בלתי חוקית. שני הצדדים משתמשים דרך קבע באי-חוקיות, מה שמצביע על חשיבות המושג לפענוח התהליכים המתרחשים במרחב זה.²³ אנסה לעמוד על הפן הדיפוזי של אי-החוקיות במזרח ירושלים, על ממדיה הבלתי יציבים והשרירותיים, ועל הטכניקות המגוונות המיוצרות במסגרתה. בחינה פרטנית של מרכיבי טכנולוגיית אי-החוקיות, ובעיקר זיהוי טכניקות משפטיות, משמעותיות-דיסציפלינריות ואחרות המרכיבות את הטכנולוגיה הזו, יסייעו לחשיפת מאפייני האפרטוס הישראלי במזרח ירושלים ויחסיו עם נשואי שליטתו הפלסטינים.

תחילה אמקם את תופעת הבנייה הבלתי חוקית המתרחשת במזרח ירושלים בהקשר גיאוגרפי רחב יותר. 40% עד 70% מהאוכלוסייה בערים "מתפתחות" ברחבי העולם מתגוררת בתנאים המוגדרים בלתי חוקיים (Fernandes and Varley 1998). תופעת הדרתן של אוכלוסיות מוחלשות אל מחוץ לחוק כדי לייצר בעבורן – או לשלול מהן – נגישות לקרקע, לדיור ולמעמד אזרחי אינה מוגבלת למזרח ירושלים, אם כי היקף הבנייה הבלתי חוקית בעיר גבוה במיוחד. אולם בעוד בערים שונות בעולם התופעה והיקפה נובעים בעיקר מסיבות כלכליות, הרי המניע כאן הוא בראש ובראשונה אתני-לאומי: "ייהוד" המרחב הירושלמי ו"דה-ערביזציה" שלו, בין השאר על ידי הבנייתו כבלתי חוקי בעבור הפלסטינים המתגוררים בו.²⁴ להלן אבחן כיצד מופעלות חמש טכניקות ופרקטיקות

²³ הגורמים השונים חלוקים ביניהם לגבי אופי הבנייה הבלתי חוקית בכל אחד מהמגזרים ולגבי המקור להבדלי האכיפה ביניהם. העירייה טוענת שהמבנים הבלתי חוקיים במזרח ירושלים מסוכנים יותר מבחינה בטיחותית (עיריית ירושלים 2004), אולם נטען נגדה שמבנים בלתי חוקיים במגזר היהודי מסוכנים לא פחות, ולראיה מוזכר "אסון ורסאי" (במקום ועיר שלם 2004).

²⁴ לעומת זאת, הבנייה היהודית הבלתי חוקית מתקופת ההתיישבות למשל זוכה לכינוי המנרמל "חומה ומגדל" ולמעמד של כבוד באתוס הציוני (Segal and Weizman 2003). אף שחלק מהמרואינים

בהקשר המזרח ירושלמי: מיפוי, איתור, מסלולים משפטיים, פליליות ושרירותיות. טכניקות ופרקטיקות אלו, ועוד רבות אחרות, מרכיבות את מה שאכנה טכנולוגיית אי-החוקיות.

5.1. מיפוי

אין לאנשי העירייה זמן לבוא לשטח, אז הם יושבים במשרדים הממוזגים שלהם, רואים סימון ירוק בתוכנית ומיד מסמנים על הבית X. הפקיד בכלל לא מסתכל מעבר לכך: על המדיניות, על הבררות, הוא לא רואה זאת כתפקיד שלו (מתכנת מחוז ירושלים, 9 בספטמבר 2003).

כל תכנון של מרחב מחייב מיפוי שלו. המדינה המודרנית כופה אידיאולוגיה מסוימת על המרחב באמצעות מיפוי, ומציגה את המיפוי הזה כאובייקטיבי וכהכרחי. כך הופך המיפוי להגמוני ומאיין אופנים אחרים, מקומיים ומגוונים, של ייצור המרחב ושל מיפוי. בהקשר המזרח ירושלמי זוכה המרחב למיפוי ייחודי, שכן הטכנולוגיה הכוחנית הגנרית מאומצת למימוש מניעים אתנוקרטיים. המושג "מלחמה של מפות" (Bauman 1998, 29) זוכה כאן להמחשה קיצונית. היעדר מנגנוני תיעוד שיטתיים ומרוכזים של הטריטוריה המזרח ירושלמית, קרבתה של ירושלים לגדה המערבית, קשרי משפחה ומסחר ודפוסי מגורים וניידות דינמיים בין האזורים, האיום שהנוכחות הפלסטינית מייצגת בעבור ישראל והתנגדותם של הפלסטינים לריבונות הישראלית – גורמים אלו ואחרים מציבים בפני השלטון הישראלי משימה מורכבת של פיקוח ומעקב אחר מקום הימצאם של הפלסטינים במרחב המזרח ירושלמי. כפועל יוצא, מטרותן של הנורמות המשפטיות-תכנוניות ושל הסנקציות הנלוות לחלקן, כך אטען, אינה רק להרתיע את הפלסטינים מפני בנייה בלתי חוקית, אלא גם לתעד את התנהלותם במרחב, לעקוב אחריה ולאסוף מידע על אודותיה, וזאת לשם מיפוי שיטתי. מפה זו מנוצלת לניהול יעיל של האוכלוסייה הפלסטינית במרחב ולהגבלת כוח התמרון שלה.

ייחודיותו של הליך מיפוי המרחב המזרח ירושלמי מודגמת בציטוט שהצגתי לעיל לגבי הפקיד בחדר הממוזג. ההפשטה המאפיינת כל הליך של מיפוי מתחדדת במזרח ירושלים בשל בורותם של סוכני השלטון הישראלי בהקשר זה ובשל הניכור והעוינות השוררים בינם לבין הפלסטינים. דבריו של הסגור ממחישים זאת: "אני עומד יום-יום מול שופטים יהודים שפשוט בוהים בי ולא מבינים, ואני אומר להם: 'בואו אתי, העולם הזה נמצא במרחק של חמש דקות מפה!' ... זה כמו ב'עליסה בארץ הפלאות': בירושלים שתי מציאויות נפרדות לחלוטין" (2 בספטמבר 2003). עאבד מדגיש, לעומת זאת, את המרחק התודעתי-תרבותי בין פקידי הרשות השלטונית, המערב ירושלמית במהותה, לבין תושבי מזרח ירושלים: "שאלתי את השופט בזמן המשפט: 'אם אתה הורס לי את הבית, לאן אני

היהודים הצביעו על הדמיון הרב בדפוסי ההתנהגות ה"אי-לגאליסטית" (שפרינצק 1985) של שתי הקבוצות, בדרך כלל הם אינם סבורים שיש בכך כדי לספק לגיטימיות להתנהגות זו מצד הפלסטינים.

אלך עם המשפחה שלי? ... הוא אמר לי שזו בעיה שלי, שאם אני בונה לא חוקי אז אני צריך לדעת שזה המחיר. זה החוק ואין בחוק רחמנות. ואני התביישתי בשבילו: בן אדם זקן כזה, אם היה איש כזה אצלנו בכפר אז היתה לו כל כך הרבה חוכמה, אבל כאן הוא לא עצר לחשוב" (10 בספטמבר 2003).

דבריו הבאים של התובע העירוני מצביעים על היבט נוסף של פרויקט המיפוי הקולוניאלי: "אני לא יוצא לשטח וגם השופט לא: אנחנו רואים תמונות. הייתי יכול בעיקרון ללכת ולבקר שם, אבל בשביל מה? יש לי תמונות מהשטח ותוכניות ואני מגיש אותן גם לבית המשפט" (15 בספטמבר 2003). התובע המחוזי לשעבר מציין אף הוא: "גם אני וגם מתכנן המחוז לא היינו בשטח, ולכן היינו יושבים בחברת הפקח, ועוברים שלושנו על כל תיק... אני לא נותן אמון באף אחד: אני רוצה שימציאו לי תרשים של המקום וגם היה תרשים במשרד, ודרשתי גם שיצלמו את המקום. כשהתחלתי בעבודה לא היו צילומים כאלה" (17 בספטמבר 2003). כתוצאה, פעולתו של הביורוקרט היושב בחדר הממוזג איננה עוד מיפוי המרחב, אלא למעשה מְרָחֵב המפה. בעבר היתה זו המפה ששיקפה ותייעדה את צורותיה התלת־ממדיות של הטריטוריה תוך השטחיה לדו־ממד, ואילו כעת תורה של המפה להיתרגם לטריטוריה (Bauman 1998, 35). ייצוגו הממופה של המרחב מאפשר להכפיפו לתבנית נוף אידיאלית, מחד גיסא, ולהתנכר למרכיביו האנושיים, מאידך גיסא.

טכניקת השטחה נוספת היא סימון המפה בצבעים. השימוש ב"קוד של צבעים" הוא ממאפייניו החזותיים הבולטים של השיח התכנוני בישראל, כשהצבעים מייצגים שימושים תכנוניים מורכבים, ובהקשר זה הם משמשים בעיקר סמלי חלוקה לאזורים (zoning). הזכרתי כבר שהצבע הירוק מסמן שטח נוף או שטח ציבורי פתוח וככזה אסור לבנות בו, וכי הצבע החום מסמן שטח המיועד לצורכי ציבור. הצבע הצהוב מסמן אזור שמותר לבנות בו והצבע הלבן, כפי שמציינת מתכננת המחוז שצוטטה לעיל, מסמן שטח ש"אין עליו תוכנית". הצבע מאפשר לעין ולמבט להפעיל מעקב ריבוני משלהם (באבא 2004, 128). אולם בעוד הומי ק' באבא מציין את השימוש בצבעים (שמקורו ימִי־ביניימי וסכולסטי) כסמלים של השתייכות פוליטית, השימוש בצבעים בשיח התכנוני, ובהקשר המזרח ירושלמי במיוחד, מעמעם ומסווה משמעויות פוליטיות על ידי אובייקטיביזציה של המטריאלי ויצירת פער בין המרחב במשמעותו המקצועית לבין המרחב כפי שהוא נחוזה ביומיום. כך למשל, במזרח ירושלים נעשה שימוש נרחב בהגדרה של שטחים כירוקים (בצלם 1995, 63), ובג'בל מוכבר הם משתרעים על פני כ-70% משטח השכונה (במקום ועיר שלם 2004, 25). אקט זה מאפשר לא רק נִיטְרָלִיזַצִיָה של הפוליטיקה התכנונית בעיר, אלא גם נטורליזציה שלה, שהרי מי עיניו בראשו ויתנגד ל"ירוק"?²⁵ כך ממורחבת המפה באמצעות "מלחמת צבעים", ובאותה עת היא גם מייצרת היררכיה ביניהם. כבר אין זה מאבק של פלסטינים הרוצים

²⁵ אולם המרחב הפיזי אינו נשמע לפסטורליה של השיח התכנוני. כך למשל, במערב ירושלים יש כאלף גינות ציבוריות ואילו במזרח העיר יש רק 45 גינות. ראו http://www.btselem.org/Hebrew/Jeru-salem/Infrastructure_and_Services.asp.

לבנות נגד עירייה הרוצה להשתלט, אלא מאבק של "צהוב" נגד "ירוק". המפות, הצילומים והצבעים, הפרקטיקות הבלתי רשמיות של הימנעות מביקור במזרח ירושלים, הבורות והניכור של הסוכנים הביורוקרטים כלפי הפלסטינים החיים בעיר – כל אלו מבססים מודל של פיקוח בשלט רחוק על האוכלוסייה המזרח ירושלמית. כפי שהציע ברוננו לאטור, "האיש הגדול" הוא איש קטן שמסתכל במפה טובה" (Latour 1986, 29).

5.2. איתור

המתמרנים העיקריים בין מה שקורה ב"שטח" לבין מיפוי המשרדי הם הפקחים, הנעים בשטח בתוך ג'פים ממוגנים וכל העת מצלמים, מתעדים ואוספים מידע. במשרד הם מתייקים את המידע בתיקים צהובים, שעל חזיתם מודבקים צילומי הבתים הבלתי חוקיים ופרטי יושביהם. תיקים אלו הם שמייצגים מעתה את השטח בשביל מי שצריכים להכריע בעניין מעמדו המשפטי ואופן ניהולו: פקידים, משפטנים, מתכננים ואנשי משרד אחרים. התרחשויות מורכבות במקום מסוים מתורגמות לשפה משפטית ותכנונית וממודרות לתיקים המרוכזים במקום אחר. כמו המיפוי, טכניקת התיוק אף היא משטיחה את המרחב התלת-ממדי לדו-ממד ובכך מפשטת אותו לשם ניהולן היעיל של אוכלוסיות רחבות-היקף.

מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר מצייין טקטיקת איתור נוספת: "יש כאלה שלא מאתרים אותם ואין את תעודות הזהות שלהם, אז באופן עקרוני אי-אפשר להוציא נגדם צו הריסה. כדי להתגבר על הבעיה אני, יחד עם השופט, הסכמנו שניתן לזהות את הבית באמצעות ג"צ [נקודת ציון]" (9 ו-14 בספטמבר 2003). סוכני הביורוקרטיה ממירים אפוא את הדרישה המשפטית לידיעת שמו של הסובייקט שפעל באורח בלתי חוקי, בנושא של ההליך המשפטי, בידיעת מיקומו של המבנה הבלתי חוקי. כך מתאימה המערכת הביורוקרטית את הנורמות הכלליות שבחוק²⁶ למצב הייחודי השורר במזרח ירושלים, והופכת את המבנה (המוגדר על פי מיקומו היחסי במרחב) למוקד הדיון המשפטי, במקום האדם. כלומר באמצעות איתור נקודות ציון על גבי רשת וירטואלית המחלקת את המפה למשבצות מסודרות,²⁷ המערכת הביורוקרטית עוקפת את העיסוק הבעייתי בסובייקטים פלסטינים ניידים ומתנגדים ומחליפה אותו בעיסוק "ניטרלי" בטריטוריה, שקל יותר לאתרה, לסדרה, לייצג ולנהל, ובמילים אחרות: שקל יותר לשלוט בה. ואכן, הריבון בדרך כלל אינו מתרגל את כוחו על דברים (things), אלא בראש ובראשונה על טריטוריה, ורק כפועל יוצא גם על הסובייקטים המתגוררים בה (Foucault 1978, 93).

²⁶ אכן, כותרתו של סעיף 212 לחוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, היא "הריסה ללא הרשעה". הסעיף מגדיר חמישה מקרים שבהם ייהרס בית כאילו הורשע אדם בעברה על פי סעיף 204, ובין השאר במקרים שבהם: "אין למצוא את האדם שביצע את העבירה" (סעיף משנה 1); "אי-אפשר או בלתי מעשי הוא למסור לו הזמנה לדין" (סעיף משנה 2); או "מי שהיה בעל הבנין בשעת ביצוע העבירה וביצע אותה איננו בעל הבנין עוד" (סעיף משנה 3). השימוש בנ"צ משמש אפוא טכניקה פרקטית ליישום החוק על ידי זיהוי ומיקומו של אובייקט ההריסה.

²⁷ לדיון מעניין ב-grids במרחב העירוני, ראו Sennett 1990, 41–68.

במזרח ירושלים מיושמות טכניקות איתור נוספות. דבריו של עאמר מלמדים כיצד מיושמת בעיר טכניקת המעקב:

במשך החודשים שלפני ההריסה הסתובבו פקחים באזור בערך 15 פעם וצילמו את הבניינים... אבל אף פעם הם לא באו אליי ולא אמרו לי להפסיק לבנות או אפילו רמזו לי שיש איזו בעיה. אז המשכתי בבנייה... אני לא יודע איך להסביר את זה, כנראה הם חיכו שנסיים כדי להרוס את הבית.

כמו עאמר, גם עאבד מציין את תחושת המעקב התמידי שמשרים הפקחים, ומוסיף על כך את תחושת הפחד:

אשתי רואה את הפקחים באים והיא מתחילה לבכות. הם באים על ג'פים והילדים נבהלים נורא ואומרים "שורטה, שורטה" ["משטרה, משטרה"]. והם כמו מאפֶּה: אף אחד לא יכול לדבר אתם כשהם באים, רק צריך לסגור את הפה ואת העיניים ולהזמין אותם לקפה בבית. אנחנו "אהבלים", כי אנחנו חושבים שאם נהיה נחמדים אליהם אז אולי זה יעזור לנו.²⁸

התנהגותם הגחמנית של הפקחים ושימושם בג'פים, בכלבים ואפילו במטוסים הופכים את נוכחותם במרחב למתמדת ולכל־יכולה ("כנראה הם חיכו שנסיים"), ומעניקים לפלסטיני תחושה שהוא נצפה ללא הרף, כמי שנתון בפנאופטיקון.²⁹ כוחם הרב של הפקחים במזרח העיר מתבטא גם בהיקף סמכויותיהם. בתים רבים עשויים להיות מתויגים כבלתי חוקיים, והפקחים הם שבוחרים אילו בתים אכן יסווגו כך. ברמה הגלויה, בחירת הבתים מבוססת על קריטריונים קבועים, כדברי מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר:

בשנת 1998 יזמתי נוהל של "סדרי עדיפויות לאכיפה"... היתה עדיפות לטיפול בבנייה לא חוקית בעיר העתיקה. עוד עדיפות עליונה היתה למבנים צמודי קרקע... באזור ירוק ולא מתוכנן... ובכל מקרה, מי שבונה בחריגה מרישיון היה אצלי בסדר העדיפויות האחרון, כי תמיד אוכל לתפוס אותו. וככה הייתי עושה סדר בעניינים: הייתי מוציא 120 עד 140 צווים מינהליים בשנה, שמתוכם נהרסו בפועל רק 30–40 בשנה, ושיפוטים בערך 800 כתבי אישום בשנה... את רואה למה אני מתכוון שהעבודה שלי היתה מכל הלב?

28 האירוח הפלסטיני, שהובנה על ידי דני רבינוביץ כאקט של התנגדות (Rabinowitz 1997, 115), מצטייר כאן במפורש ובמודע כקואופטציה – מה שתומך במסקנתו הסופית של רבינוביץ, שעוד אדון בה להלן.

29 Foucault [1977] 1979, 195. יש המבקרים את הפנאופטיקון על שהוא כלי מודרני, שאינו מייצג כיאות את המציאות הפוסטמודרניסטית המורכבת (Koskela 2003). המובן המודרניסטי מדגיש לטענתם את שינויו של הפרט הנצפה, בעוד המובן הפוסטמודרניסטי משטיח פרט זה באמצעות מעקב ויזואלי מלאכותי (ה"סופר-פנאופטיקון" האלקטרוני למשל). לדעתי, ההקשר המודרניסטי של הפנאופטיקון ושל המעקב רלוונטי יותר לענייננו.

תיאור הפרקטיקה המינהלית כממוספרת וכסדרתית מדגיש את התיימרותה של המערכת לרציונליות ולשיטתיות, כמו בסרט נע. הסדרתיות מייצרת אדישות מוסרית כלפי תוצאותיה ההרסניות של הפרקטיקה התכנונית בעיר – אדישות המוצגת בידי מנהל יחידת הפיקוח כאנושית דווקא ("עבודה מכל הלב").

אולם מאפיינים אחרים של הליך בחירת הבית הבלתי חוקי מכרסמים ברציונליות וביציבות שהמערכת הביורוקרטית טורחת לשוות לפעולותיה. כך עולה למשל מפיצול הסמכויות בין הוועדה המחוזית לוועדה מקומית, המוביל גם לפיצול בין יחידות הפיקוח הכפופות להן. כשנשאלו על אופן חלוקת הסמכויות בין שתי המערכות, הציגו המרואיינים מידע סותר. בעוד מתכננת המחוז מציינת כי "במערב ירושלים פועלת העירייה בשטחים האורבניים ומשרד הפנים בשטחים הפתוחים... ויחידת הפיקוח של העירייה לא נכנסת למזרח ירושלים בכלל", הסנגור אומר: "באופן משפטי הסמכות של שני הגופים מקבילה אמנם באופן מלא, אולם הלכה למעשה הסמכות נתונה לרשות המקומית, ומשרד הפנים לא נוהג להתערב אלא בחריגים... ויש מעין חלוקת עבודה פנימית בין הגופים". אבל באותה נשימה הוא מוסיף: "אני חייב להודות שאני לא מצליח לפענח את הקטגוריות שלפיהן מוכרע מתי משרד הפנים יתערב ומתי העירייה". כתוצאה, אומר התובע המחוזי לשעבר, נוצר מצב שבו "היו גם תקלות... מקרים שהגשנו שני צווי הריסה מינהליים על אותו מבנה, אחד על ידי הוועדה המקומית והשני על ידינו... זה מעמד מביך מאוד בבית משפט. הנאשם פתאום אומר שכבר הוגש נגדו כתב אישום באותו עניין ומראה את הטופס עם המועד הקבוע לדיון".

מערכת היחסים בין שתי יחידות הפיקוח במזרח ירושלים מאופיינת יותר מכל בתחרות.³⁰ לדברי התובע המחוזי לשעבר, "היתה תחרות על מי הורס יותר, על מי גובה יותר קנסות. היינו כמעט סופרים. כל אחד השוויץ בגובה הקנסות שהצליח לגבות, וכמה שיותר גבוה נחשב יותר טוב כמובן". התחרות גורמת להיעדר אחידות באכיפה התכנונית במזרח העיר, כפי שמתאר מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר: "אם הייתי רואה משהו מסכן שבנה בית לו ולכל המשפחה שלו וכמעט אין לו גרוש, אני הייתי ממחר לשלוח את התיק לבית המשפט, כדי למנוע ממשרד הפנים להוציא לו צו הריסה מינהלי... לעומת זאת, הפקחים של משרד הפנים היו נופלים על בתים של מסכנים, שלא היה להם כלום. הם היו הרבה יותר קיצוניים". הפערים האידיאולוגיים בין שתי יחידות הפיקוח ובין הפקחים השונים משתמע גם מדברי הסנגור הפלסטיני, המספר על פקח מהיחידה המחוזית ש"מאתר את הקרקעות במזרח ירושלים שהוא טוען ששייכות ליהודים, ומסמן את הבתים שנבנים שם להריסה". פרקטיקה זו היא דוגמה מובהקת לניצול בלתי רשמי של טכנולוגיית אי-החוקיות למטרת השתלטות על קרקעות במזרח ירושלים. מדבריו של מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר משתמע, כי "גילוי" הראשוני של

30 התחרות היא אמנם פן פרטיקולרי של המתח בין השלטון הארצי לשלטון המקומי, אולם בהקשר זה יש לה ביטויים ייחודיים.

הבית הבלתי חוקי הוא שמזכה את היחידה ה"מגלה" בסמכויות בלעדיות לניהול ההליך כולו, ובעקיפין היא זו שמכריעה באיזה מסלול משפטי ינוהל התיק – מינהלי או שיפוטי. מעניין להנגיד תיאור זה עם דבריו של התובע המחוזי לשעבר, הטוען כי: "ההחלטה אם הולכים במסלול מינהלי או שיפוטי עובדתית במהותה: אם הבנייה לא הסתיימה והבית לא אוכלס – הולכים על מינהלי". להכרעה בין שני המסלולים המשפטיים משמעות רבה, כפי שאראה להלן.

5.3. המסלולים המשפטיים

חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, הוא הטקסט הפורמלי המרכזי שעליו מיוסדת אי-החוקיות המשפטית-תכנונית במזרח ירושלים. החוק קובע שני "מסלולים" (מונח שנועד להפגין ליניאריות ועקביות) של תגובה רשמית לבנייה ללא היתר: מינהלי ושיפוטי. המסלול המינהלי, הבהירו המשפטים שראיינתי, נולד מן הצורך באכיפה מהירה של האיסור על בנייה בלתי חוקית, וזאת באמצעות הריסה מיידית של תוצריה בטרם אוכלסו. סעיף 238א (א) לחוק קובע:

הוקם בנין חורג, לרבות ללא היתר או בסטיה מהיתר או מתכנית, או הוחל בהקמתו של בנין כאמור, רשאי יושב ראש הוועדה המקומית לצוות בכתב שהבנין, או אותו חלק ממנו שהוקם או הוחל בהקמתו ללא היתר או בסטיה מהיתר או מתכנית, ייהרס, יפורק או יסולק.³¹

סעיף 238א (ה) לחוק דורש "להדביק" את הצו המינהלי "על קיר חיצון של הבנין, ובהעדר קיר חיצון – על מקום אחר הנראה לעין במקרקעין", וזאת לפחות 24 שעות לפני מועד הריסתו (238א (ו)). בעל הבניין רשאי להגיש בקשה לעיכוב ההריסה או לביטול הצו בבית המשפט לעניינים מקומיים, אולם רק בתנאי שיוכיח ש"הבנייה בוצעה כדין" או "שהצו אינו דרוש לשם מניעת עובדה מוגמרת" (238א (ח)). כיוון שתנאים אלו קשים להוכחה, בקשת העיכוב מתמקדת בדרך כלל בניסיון להוכיח כי הרשות לא עמדה בדרישות הטכניות המוגדרות בחוק.

המסלול השיפוטי, לעומת זאת, מעוגן בנורמות פליליות ואורך זמן רב בהרבה מהמסלול המינהלי. כך קובע סעיף 204 (א) לחוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965, כי "המבצע עבודה או משתמש במקרקעין בלא היתר כשביצוע העבודה או השימוש טעונים היתר לפי חוק זה או תקנה על פיו, דינו – קנס (או) מאסר שנתיים". נוסף על עונשים אלו מתיר סעיף 205 לחוק, שכותרתו "אמצעים נוספים", "לצוות שהבנין או אותו חלק ממנו שנבנו ללא היתר או בסטיה מהיתר או מתכנית ייהרס, יפורק או יסולק". דברי התובע העירוני על התנהלות התיקים השיפויים מדגישים את הפן הסדרתי והמכניסטי של הפעולה הביורוקרטית:

³¹ סעיף 1238ב (1) לחוק מקנה סמכות זהה ליושב ראש הוועדה המחוזית. בירושלים סמכות זו נתונה לראש העיר ולמנהל מחוז ירושלים במשרד הפנים.

אנחנו מגישים מאות כתבי אישום בשנה במסגרת צווי הריסה שיפוטיים, ויש יותר מאלף צווים שיפוטיים שתלויים ועומדים. 1,500 כתבי אישום שהוגשו נידונים עכשיו, ויש 12 תובעים שמתעסקים רק בזה... יש בבית המשפט שלושה אולמות דיונים וארבעה שופטים, אז כל פעם אחד השופטים נח. השופט ב' יכול למשל לקבוע 60–70 תיקים ביום דיונים אחד! זה טירוף!

מספור התיקים בהתאם למיצובם בסרט הנע הביורוקרטי³² מסייע לנטרל את מושאי הביורוקרטיה הפלסטיניים מבחינה מוסרית, ואף הופך אותם למטרד המייצר עומס עבודה. הידע הרלוונטי לגבי אוכלוסייה זו הופך לסטטיסטי (באומן 1996, 136; Foucault 1978). עם זאת, הנטרול המוסרי שמקדמת הביורוקרטיה אינו מושלם. התובע העירוני מציין למשל כי הוא מתכוון לפרוש בקרוב, שכן "קשה מאוד לטפל בתיקים האלה. למשל היו חמישה בתים בעיסויה שהוצא נגדם צו הריסה, ומול כולם היינו בהליכים משפטיים ארוכים... הכרתי כבר את האנשים ואיכשהו גם נקשרתי אליהם". ומיד הוא מוסיף: "אבל מצד שני הם בנו באופן לא חוקי והיו צריכים לדעת שזה מה שעלול לקרות להם". בעוד לכאורה נדמה כי האמביוולנטיות בין אנושיות לצייתנות מערערת על ההגמוניה, הרי למעשה היא מעצבת תדמית עצמית מוסרית לפקיד השלטון ובכך היא מחזקת את הלגיטימיות של המערכת השלטונית.

נוסף על פיצולה של אי-החוקיות המזרח ירושלמית בין מסלולים וגופים כפולים ומכופלים, השליטה בעיר מתחזקת גם באמצעות פיצול בין פרקטיקות רשמיות לבלתי רשמיות. כדי להדגים זאת אבחן את ההתנהלות המערכתית נוכח הדרישה להדביק את צו ההריסה על קיר חיצון. כך מתאר הסנגור: "אבל הפלסטינים מנצלים כל סדק כדי להתלות את רוע הגזרה, כל טעות טכנית, כל חתימה לא ברורה. ולכן פקחי העירייה עושים הכל כדי שהצו לא יגיע לידי הפלסטינים, ומניחים אותו מתחת לאבן או על איזה עמוד גבוה בשטח". כלומר על אף שהחוק הרשמי מתווה דרישות ברורות לקיום ההליך המינהלי, בפועל דרישות אלו מרוקנות מתוכן.³³ יתרה מזו, המערכת טוענת שהתנהלותה נובעת מאילוצים לגיטימיים, כגון חיסכון בהוצאות ציבוריות³⁴ או ייעול הליכים. השופט מעיר למשל שכאשר מתגלעים

³² מעניין לזהות, כי שיח ארגוני זכויות האדם בהקשר זה משקף ואף מאשש את טכניקת הסרט הנע. כך לדוגמה, דוח במקום ועיר שלם (2004, 43) מציין שבין 1992 ל-2001 אותרו 5,318 עברות בנייה, ומתוכן ננקטו הליכים משפטיים ב-3,980 מהמקרים. עוד הוצאו 616 צווי הריסה מינהליים ו-238 בתים נהרסו.

³³ אדריכלית המתמחה בתכנון במזרח ירושלים, ורוב לקוחותיה הם פלסטינים ממזרח העיר, מציגה פער נוסף בין החוק הרשמי לבין פרקטיקות בלתי רשמיות. היא מציינת כי על אף שהשפה הערבית מוגדרת בחוק כשפה רשמית, "כל הדיון התכנוני מתנהל, פיזית, בשפה העברית. השפה היא כלי של שליטה, ללא ספק, ואי-אפשר לתאר עד כמה היא חשובה" (25 באוגוסט 2003).

³⁴ עיריית ירושלים מעסיקה חברה פרטית לביצוע ההריסות. בשנת 2003 גבתה החברה 60,000 ש"ח תמורת הריסת בית, וזאת גם כשההריסה בוטלה פחות מ-24 שעות לפני המועד. במסגרת המסלול השיפוטי אפשר בעיקרון להטיל את הוצאות ההריסה על מי שבנה בלא היתר, כאמור בסעיף 205(1) לחוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965. למיטב הבנתי, הדבר כמעט אינו קורה בפועל. הסנגור

ויכוחים בין הצדדים בהקשר זה, "אני קוטע [אותם] מיד ואומר להם שהדבר בכלל לא רלוונטי בגלל שאם הצדדים נמצאים בפניי לשם טיעון אז כנראה שהצדדים בסופו של דבר כן הגיע, אחרת הבית [כבר] היה הרוס". בנאליזציה זו, שהשופט עושה למנגנון ה"איוון" המובנה לתוך הנורמה המינהלית, משרתת יחס סלחני כלפי ההתנהגות ה"חריגה" המיוחסת לפקחים. "בואי לא נדבר על הרמאויות של הפקחים והתובעים", אומר השופט, "כי... הרמאויות אינן חלק מהמערכת, ואם הן קורות אז צריך לעקור אותן מהשורש".³⁵ בעיני השופט, הלגיטימיות של המערכת אינה מושפעת מהתנהלותם הקונקרטית של פקידיה, אלה הזוטרים לפחות. המערכת ממשיכה לפעול, ובמשנה תוקף, למרות חלוקת התפקידים המדוקדקת, באמצעותה ובגללה. כך, גם כאשר המערכת מגדירה את התנהלותם של הפקחים כ"רעה", היא מתנערת מאחריות מוסרית להתנהלות זו.³⁶ ריסונו של השופט לעומת כוחנותם של הפקחים משמשים כאן בערבוביה ומאפשרים מערכת ניהול כפולה לכאורה, אם כי בעלת היגיון מינהלי אחיד.³⁷

5.4. פליליות

אחד ממאפייניה המרכזיים של אי-החוקיות המיוצרת במסלול השיפוטי הוא התיוג הפלילי הנובע מהחלטה. ואכן, חלק מפקידי השלטון שרואיינו סבורים שתופעת הבנייה הבלתי חוקית בעיר נובעת מעבריינות כלכלית. כך למשל, יועץ ראש העיר לענייני ערבים לשעבר מציין:

מאירים לך את הדרך החוקית בפרוטוקול ממש... אבל הגם שפתוחה בפניהם הדרך להוצאת היתר כחוק, הערבים מעדיפים את הדרך הזולה והמהירה... [אבל] ברגע שהעבריינות לשמה הזו נלכדת, היא עוטה על עצמה גלימה פוליטית ומגייסת לעצמה... את הילדה הקטנה עם הצמות שבוכה [על] רקע הריסות ביתה.

הפלטטיני מציין: "זה מפעל רווחי מאוד של עיריית ירושלים... הם עושים מינימום 60 מיליון ש"ח בשנה! החוק מחייב אמנם שכל הקנסות יגיעו לתקציב הוועדה המקומית, אבל בפועל הם מגיעים לקופת העירייה, וזו בולעת הכל בלי שיורגש... כשמוגשים כתבי אישום זה ברור שמה שמעניין אותם זה גובה הקנס" (11 בספטמבר 2003).

דברי השופט על "עקירה מן השורש" מזכירים את הדיון בהמשלת החברה המודרנית לגינה (Bauman) 35
(1992, 178).

מעניין להשוות בין גישה זו להחלטתו של השופט דוד מועלם מ-2 במאי 2005 בבית המשפט לעניינים מקומיים ברמת-גן. בהתייחסו לבנייה בלתי חוקית של תושבים (יהודים) בגבעת גאולה אמר השופט: "התושבים נתונים על כן בין פטיש לסדן: אם יבנו ללא היתר תוגש נגדם תלונה, יועמדו למשפט פלילי; אם לא יבנו ולא יתקנו מעוות יהיו חייבים, בריאותם, ביטחונם, רווחתם ואפשרות חייהם כבני אנוש יצירי אל נתונים לסכנה ולפגיעה בלתי נסבלים". השופט הפנה את המקרה לעיונו של היועץ המשפטי לממשלה. 36

עם זאת, ההיגיון המינהלי אינו מחושב בהכרח או מתואם. כפילות נוספת מיוצרת בין בית המשפט לעניינים מקומיים לבין בית המשפט העליון. הנשיא אהרן ברק ציין למשל שהוא "אוכל את עצמו יום-יום, שעה-שעה" על שנאלץ לאשר הריסות בתים, ופנה למחוקק בבקשה שישנה את החוק (גורלי 2003). 37

אם כן, נוסף על שימוש בנורמות תכנון אזרחיות לצורך שליטה במרחב המזרח ירושלמי, מדינת ישראל משתמשת בהיגיון הפלילי בתור כלי אוריינטליסטי (סעיד [1978] 2000) לתיוגה של אוכלוסייה פלסטינית שלמה כבעייתית, כבלתי מפותחת ואף כמניפולטיבית.³⁸ גישה זו משתקפת בדברי השופט, המרחיב ומציג את ה"מזרח" כולו כמפגר וכמניפולטיבי: "[הערבים] הם כמו החברה הכיכר הלחם: שום דבר לא מגיע להם באמת, אבל הם רוצים עוד ועוד פיצויים. הרעיון של בני המקום הוא רק להרוויח כסף או זכויות בקרקע מהמצב".³⁹ אולם כמו אי-החוקיות, גם הפליליות ניזונה מהמתח שבין הבינאריות שהמערכות השלטונית והמקצועית מנסות לשוות לה לבין מורכבות החלתה בפועל. המתכנן העירוני לשעבר מציין:

זה כמו להתייחס לגנב שגנב תרנגולות באותה צורה שמתייחסים לגנב שגנב בנק שלם... העונש צריך להיות שונה לחלוטין. ובאותה מידה לגבי בניית מבנה ללא רישיון שנועד למשפחה ונבנה על הקרקע של הבונה, זה מצב שונה לגמרי ממי שכונה בצורה לא חוקית על ידי גזילת קרקע של מישהו אחר או בשטח ציבורי. לשני צריך להרוס את הבית.

בדבריו אלו מתייחס המתכנן לתופעה מזרח ירושלמית שהיקפה אינו ידוע: קבלני נדל"ן פלסטינים המנצלים את מצבן הלא-מוסדר של חלק מהקרקעות בעיר למטרות רווח, על חשבון בעלי הקרקע. ואכן, יועץ ראש העיר לענייני ערבים לשעבר מאמין, כי גנבות הקרקע הן המניע העיקרי להיקפה הנרחב של תופעת הבנייה הבלתי חוקית בעיר. כתוצאה, הפלסטינים עצמם הם לדבריו אלו שמבקשים מהעירייה להרוס את בתיהם של מי שבנו באופן בלתי חוקי על אדמותיהם. הוא מסכם: "גם בעירייה אנחנו לא אוהבים לראות ילדים ישנים ברחוב. אז ברגע שאני אבנה את אפקט ההרתעה לא יהיה עוד צורך להרוס". היועץ מציג אפוא את העירייה כאבירת הקורבנות הפלסטינים (האמיתיים) ואת הריסות הבתים כמבצעות, למעשה, לטובתם.³⁹

הממד הפלילי של אי-החוקיות משמש בידי ישראל כלי רב-עוצמה לעיצוב התודעה האישית והקולקטיבית של הפלסטינים: "אני עבריין שאין לו בררה", מעיד עאמר.⁴⁰ מתכננת מחוז ירושלים מציינת באופן דומה: "אנחנו הפכנו את האנשים האלה לעבריינים, גרמנו להם לבנות לא חוקי... מתי אדם הוא עבריין? כשיש לו אפשרות בחירה!". בד בבד, חלק מהפלסטינים שרואים מתנגדים להגדרתם כעבריינים ומגייסים את המשפט הבינלאומי כדי להבהיר שהעבריינית האמיתית היא ישראל, המחילה את החוק הישראלי על מזרח ירושלים

³⁸ על פי ציטוט המובא ב-www.jcser.org/english/apartheid.html, ראש עיריית ירושלים לשעבר, אהוד אולמרט, אף מכנה את הבנייה הבלתי חוקית במזרח ירושלים "מגפה" ו"סרטן". הבנייה הבלתי חוקית היהודית בעיר אינה מתויגת באופן דומה.

³⁹ טיעון זה זכה לפיתוח נרחב בספרו של יוסטוס ויינר (Weiner 2003), שנכתב בשיתוף פעולה עם יועץ ראש העיר לענייני ערבים לשעבר.

⁴⁰ ראו שימוש דומה במושג "פושעים חפים מפשע" אצל יעקובי 2003.

הכבושה והמסופחת שלא כדין. מוחמד אומר בהתאם: "החוק נגד בנייה לא חוקית הוא בכלל לא חוק. זה חוק זה? איזה מין חוק גורם לאנשים להישאר ככה, לגור באוויר?"⁴¹ אבל ל"חוק-לא-חוק" הזה השלכות קונקרטיות על אופן ייצורו וייצוגו של המרחב הפיזי והחברתי של מזרח ירושלים. המתכנן הקהילתי הפלסטיני מתאר זאת כך: בעבר היית יכול לדעת מי זה ה"טוב" ומי זה ה"רע" בסיפור הזה. מי באמת עברייני... ומי לא. פעם, בשביל קשת אחת בבניין האדם היה מוכן לעכב את הבנייה חודש שלם, רק שתהיה יפה ומושקעת... אבל כיום מנסים להספיק כמה שיותר, וכמה שיותר מהר, כדי לקבוע עובדות בשטח... המדיניות [של העירייה] בשטח גורמת [לפלסטינים] לאבד את הצפון והיא ירייה ברגל של עצמה... יבוא יום והאנשים האלה ישלטו בעצמם ולא יהיה היהודי הזה שרוצה להרוס את הבית שלהם, אבל אז יהיה מאוחר מדי והם כבר לא יוכלו לשנות את מראה השכונה שהם רוצים לגור בה.

ואכן, חלק מהמרוויינים הפלסטינים מתארים את שכונותיהם כמכוערות וכעלובות וכמהים לחיות ב"שכונת גנים" נוסח רחביה. מנכ"ל הארגון הפלסטיני IPCC⁴² מציין בהתאם: "הבנייה הבלתי חוקית יצרה שכונות מצוקה. יש קשר בין הצורה של המרחב הפיזי לבין רמות הפשע ואיכות החיים בשכונה". אם כן, השכונה הבלתי חוקית לא רק מייצגת את הפעולה הבלתי חוקית, אלא גם מייצרת אותה ואת פועליה, העבריינים הפלסטינים.

5.5. שרירותיות

הפקחים הם שליטי המרחב המזרחי ירושלמי. כוחם מומחש בדבריו של מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר:

היה מקרה אחד שקיבלתי אישור לבצע חמש הריסות בבית חנינא, אבל את הבניין החמישי לא הרסתי כי בניגוד לכל השאר זכרתי שיש שמה שמונה ילדים ואשה בהיריון ואנשים שחיים מהיד לפה... אז למרות שהיה לי צו והיו לי כלים בשטח אני החלטתי שמספיק לאותו יום. אף אחד מעולם לא שאל אותי למה לא הרסתי גם לזה את הבית... כי אנחנו היחידים שהיינו מטפלים בבעיה, אז אם אנחנו לא מעוררים אותה — מי יעורר אותה?

האדריכלית מתארת מעשה "אנושי" אחר, הפעם של סגן ראש העיר: יש לי לקוח בכפר סילואן ש... בנה הרבה מעבר להיתר... אז כדי לעזור לו הלכתי לסגן ראש העיר, [ש]אמר לי: "תני לי סולם"... שאלתי משהו למה הכוונה והסבירו לי: איזה תירוצ, ה

⁴¹ 30 באוגוסט 2003. לאחרונה הוגשה בבית משפט בלונדון תלונה נגד שני פקידים בכירים במערכת התכנונית בירושלים בטענה שפעולותיהם הן פשעי מלחמה. מעיריית ירושלים נמסר בתגובה, כי העובד שלה "פועל לפי מדיניות הממשלה והעירייה נגד הבנייה הלא-חוקית במערב העיר ובמזרחה, שם היא הוצאה בשנים האחרונות" (ליס 2005).

⁴² "The International Peace and Cooperation Center", 12 באוגוסט 2003.

איזה חריג שעל פיו ניתן יהיה להצדיק יחס שונה ללקוח שלי... ואכן הוא קיבל לבסוף היתר, על סמך בעיות ראייה שיש לו.

מעשים אלו נועדו לצבוע את מאפייניה הטכנוקרטיים והמנוכרים של הביורוקרטיה בחזות מתחשבת ואנושית, שלמעשה רק מעניקה לגיטימציה לפעולותיה ובכך מחזקת את יעילותה. אבל בין שנראה בפעולותיהם של מנהל יחידת הפיקוח העירונית לשעבר ושל סגן ראש העיר הפעלה של שיקול דעת ראוי ובין שנגדירן כאקראיות וכמפלגות, מכל מקום הן מקצינות את פערי הכוח בין שליט לנשלט, בין כובש לנכבש. כפי שסיכם הסנגור: "אין פה שמץ של שנאה אישית... אין שום צורך באידיאולוגיה כדי 'לדפוק' את הערבים. זה קורה כי המערכת משומנת היטב והיא פשוט מתעלמת מקיומם". אבל זהו בדיוק סוד כוחה של ההגמוניה: היא מצטיירת כנטולת אידיאולוגיה וכמובנת מאליה, ומתוך עמדה זו ביכולתה לייצר אדישות מוסרית כלפי נשואי שליטתה (באומן 1996). ואמנם, חלק מהמרוויינים רואים בהריסת הבית אירוע אקראי לחלוטין. הסנגור לדוגמה ממשיך את ההריסה ל"מכת ברק" ובכך מדגיש את היותה בלתי נמנעת ובלתי צפויה, כאילו נחתה משמיים. המתכנן העירוני לשעבר מציין באופן דומה: "הם עושים 'על עיוור' – סופרים 'אחת, שתיים, שלוש', ומי שיוצא לו ארבע הם הורסים לו את הבית". אולם לא כל המרוויינים משוכנעים באקראיות העיוורת של ההריסה. חלקם מאמינים למשל שפלסטיני אחר, "משת"פ", חמד את אדמתם ולכן דווקא ביתם הוא שנהרס. עולה, אם כן, שאסטרטגיית הריסות הבתים במזרח ירושלים מעודדת תרבות של ניכור ושל פיצול (partitioning) בין הפלסטינים בעיר. גם כשההריסה אינה נתפסת בעיני מרוויינים פלסטינים כאקראית, בכל מקרה הם סבורים שהיא שרירותית, כלומר מבוססת בעיקרה על קריטריונים בלתי ראויים. יש הטוענים כי השרירותיות סותרת את שלטון החוק, המבוסס על האפשרות של פרטים לצפות את תוצאות פעולותיהם ואף להסכים להחלת החוק עליהם. אולם השרירותיות באופן תרגולו של המנגנון הביורוקרטי-תכנוני במזרח ירושלים אינה בהכרח סותרת את ההיגיון המינהלי. יתרה מזו, המנגנון המינהלי עושה שימוש (אם כי לאו דווקא מחושב) בחזות השרירותית לשם הגברת שליטתו על הפלסטינים בעיר. כוחה של הביורוקרטיה נובע אפוא מסמכותה הרציונלית, הנעוצה בתערובת שבין נְאֻאוֹת החוקים לבין שקיפותם של מושאי שליטתה (שם). אי-הוודאות המתמדת שבה שרויים הפלסטינים מעצבת את חיי היומיום שלהם סביב הישרדות, ויש יאמרו שבכך היא אף פוגעת בכוחם להתארגנות פוליטית משמעותית (Agamben 1998).

5.6. סיכום ביניים

מניתוח טכנולוגיית אי-החוקיות במזרח ירושלים עולה, כי עצם הגדרתו של מבנה כבלתי חוקי ונקיטת פעולות שלטוניות כתוצאה מהגדרה זו אינן בבחינת מעשי שלטון מסודרים וגלויים, וודאי שאינן הומוגניות ובינאריות כפי שנדמה במבט ראשון. אופן הטיפול בבית

הבלתי חוקי משתנה בהתאם לזהות של הביורוקרט ושל המנגנון האמונים עליו – עירוני או מחוזי – ובהתאם למסלול הננקט – מינהלי או שיפוטי. אפשרויות ענישה מגוונות מייצרות דרגות אי-חוקיות מורכבות של פעולות, של מקומות ושל דברים (things), שלמראית עין היו יכולים להיחשב זהים. הליך ייצורה של אי-החוקיות, ובאמצעותה גם ייצורה של שונות, מתרחש אפוא על פני רשת מסועפת של צמתים סמליים ומוחשיים. בד בבד עם המחשתה של טכנולוגיית אי-החוקיות באמצעות טכניקות ריכוניות אלימות, המדגימות את השימוש בכוח במובנו השלילי, כגון הריסות בתים, כוחה של אי-החוקיות מיוצר גם באופן דיפוזי וחיוכי באמצעות שימוש בטכניקות כגון מיפוי ותיוק, מעקב ופיצול. אי-החוקיות אינה מוחלת רק על בית יחיד או על פלסטיני מסוים, אלא מסמלת את החברה הפלסטינית כולה ואת המרחב שלה, לא רק בעיני השולטים אלא גם בתודעת הנשלטים. אפשר לומר אפוא כי אי-החוקיות מיוצרת ומיתרגמת במעברים שבין אקט הבנייה עצמו לבין ייצוגו הסמלי של הדבר שנבנה, ועד תיוגו האישי והקולקטיבי של הבונה וחוזר חלילה.

עד כה בחנתי את טכנולוגיית אי-החוקיות אגב הדגשת הטכניקות הביורוקרטיות המרכיבות אותה. בחלק הבא של המאמר אנתח את ההתנגדויות לאי-החוקיות, המייצרות פן אחר של אי-חוקיות או המגדירות באופן שונה את המעשה הבלתי חוקי. אבחן גם כיצד התנגדויות אלו מיוצגות במרחב הירושלמי ומעצבות אותו.

6. התנגדות

ניתוחים רבים ממצבים את ההתנגדות כאקט המבוצע בידי חסרי כוח נגד בעלי הכוח. מאחר שהם נטולי כוח, המתנגדים נאלצים להסתפק בהתנהגויות יומיומיות חתרניות, ב"אינפרה-פוליטיקה של חסרי הכוח" (Scott 1990, xiii). דבריו של מוחמד ממחישים את הפן הבינארי והקונטרה-הגמוני של ההתנגדות: "אין לנו שום כוח נגד הכוח של הישראלים... אנחנו מרגישים חלשים מאוד ואין לנו כוח נגד הכיבוש. הכוח שלנו הוא של אללה". וכך הוא ממשיך: "אז אנחנו נבנה שוב ושוב. אנחנו נבנה גם אם יבטיחו לנו שיהרסו שוב, כי זו התקווה היחידה שלנו. שהכיבוש יפסיק ואולי אז תהיה תקווה לבית שלנו... גם אם אנחנו יודעים שבינתיים הם יכולים שוב להרוס".

אפשר לטעון שמוחמד מציג מודל של "מחאה מרחבית" (Yacobi 2004) מודעת,⁴³ הנסמכת על תודעה קולקטיבית ומציעה חלופה לאומית לכיבוש.⁴⁴ מודל מחאה דומה נוקט גם

⁴³ עם זאת, ההתנגדויות הקונטרה-הגמוניות אינן מודעות בהכרח, כפי שציין אנטוניו גרמשי ובעקבותיו רבים אחרים (לדיון ראו Cooper 1995; Eagleton 1990). לדברי אדריאנה קמפ (2002, 46), "פרקטיקות ההתנגדות היומיומיות נעות תמיד בין הסמוי למודע". טרי איגלטון (Eagleton 1990) סבור שבין המודע לסמוי מתנהלים יחסים דיאלקטיים, המגושרים במעבר מהכללי לפרטיקולרי.

⁴⁴ מכיוון אחר, יועץ ראש העיר לענייני ערבים לשעבר רואה בבנייה הבלתי חוקית במזרח ירושלים התנגדות פוליטית-לאומית, המאורגנת בידי הרשות הפלסטינית במסגרת מלחמתה המוצהרת במדינת ישראל. בדרך זו הוא מבנה את הקונפליקט הטריטוריאלי בעיר כ"מלחמה בין שווים" (ראו גם Weiner

הוועד הישראלי נגד הריסת בתים, שאנשיו מציבים את גופם חוצץ בין הבולדוזר לבין הבית המיועד להריסה. לדברי חבר הוועד המנהל, ארגון זה נכון לסייע לפלסטינים לבנות באופן בלתי חוקי, אולם מסרב בדרך כלל לסייע להם להוציא היתרים כחוק (18 בספטמבר 2003). עאמר מסביר בהקשר זה:

מהוועד נגד הריסת בתים אמרו לי שאם רק אודיע להם הם ישמחו לבנות את הבית שוב, אבל אני יודע שהם גופים פוליטיים, ואני לא רוצה לעשות כל מיני מלחמות פוליטיות. אם אני בונה שוב את הבית בפעם השלישית... אז אני באמת הופך להיות פושע, ואין לי שום רצון להיות כזה. אז אני ממתין.

בעוד דבריו מחזקים את הפרשנות הרואה בבנייה הבלתי חוקית אקט של מחאה מרחבית, תיוגה ככזו הוא בדיוק שמניא את עאמר מלנקוט אותה. סאמר מציג גרסה אחרת של מודל הבנייה כהתנגדות: מאז הריסת ביתו הוא מתגורר באוהל, ותקוותו היחידה היא שהעירייה תעשה עמו חסד ותרשה לו לבנות מחדש את ביתו (30 באוגוסט 2003). דבריו נאמרים בייאוש, שיכול להתפרש כהצלחה של הכיבוש הישראלי לשבור את רוחו. אולם בו בזמן אפשר לפרש את ייאושו כהתרסה נגד הרשות הפלסטינית, שכלפיה הוא מפנה את האצבע המאשימה ואת האחריות למצבו. אם כן, הימנעותו של סאמר ממחאה מרחבית נגד ישראל יכולה להתפרש כמחאה מרחבית, אולם כזו המכוונת נגד הרשות הפלסטינית.⁴⁵

המחאות המרחביות שתיארתי עד כה קשורות בטכורן לאקט ההגמוני ולכן הן גם תלויות בו ואף מוגדרות על ידיו. הרשויות הישראליות מגדירות מהי אי-חוקיות, והמתנגד הפלסטיני מערער על הגדרה זו בנוקטו בדיוק אותה התנהגות המוגדרת אסורה. אדריאנה קמפ (2002) מציעה תיאור דומה של מהגרים מזרחים ש"עזבו" יישובים חקלאיים בישראל של שנות החמישים. עזיבה זו, לדברי קמפ, גם אם בוצעה בידי יחידים, ביטאה אקט התנגדות של המזרחים אל מול הניסיון ההגמוני לכפות עליהם זהות ומקום. חיים יעקובי (2003; Yacobi) (2004) מציג תיאורים דומים של הפלסטינים בלוד, ונטע זיו (2004) מציגה כך את הפלישות לדיר ציבורי.⁴⁶ ההתנהגות הקונטרה-הגמונית המתוארת במקרים אלו מחוברת באופן מיידי

(2003). לעומת זאת, היועץ ומרואיינים יהודים אחרים אינם מציעים לראות גם בתופעה הנפוצה של בנייה יהודית בלתי חוקית בירושלים אקט של התנגדות פוליטית. על אף שמאמר זה אינו עוסק בבנייה יהודית בלתי חוקית אצין, כי אפשר לדעת להציג גם בנייה זו כאקט של התנגדות. לעומת זאת, אהוד שפרינצק (1985) מציע הסבר ביהיוריסטי-תרבותי לתופעה של אי-כיבוד החוק מצד יהודים, שאותה הוא מכנה "אי-לגאליזם".

מנכ"ל מרכז אל-קודס לזכויות סוציאליות וכלכליות (JCSER) מצביע על התנגדות קונטרה-הגמונית אחרת, נגד "הטרנספר השקט" מירושלים: "אני חושב שהחזרה [לגור בירושלים מצד מרבית הפלסטינים היא אקט של התנגדות ועוד איך" (23 באוגוסט 2003).

קמפ ויעקובי נמנעים מלהתמודד עם השאלה, כיצד משפיע היעדר הבררה על תיוגה של התנהגות כהתנגדות. מדבריה של קמפ משתמע כי לא היתה למתיישבים המזרחים בררה אלא לחפש עבודה מחוץ למושב החקלאי, ובכל זאת היא מתייגת את עזיבתם כמחאה. אולם חשוב להתייחס מפורשות למורכבותה של שאלה זו. ואכן, נטע זיו (2004, 130) מבהירה לגבי הפלישות לדיר הציבורי: "עניין

45

46

לתוכנו של האקט ההגמוני ומעוצבת על ידיו. אבל ההתנגדות, כך אני טוענת בעקבות גישות פוסטמודרניסטיות מסוימות, אינה בהכרח אנטי-תיזה לכוח: "סובייקטים פוליטיים מתנגדים מיוצרים דרך עמדות הנקטות לא רק אל מול סמכות... אלא גם על ידי חוויות שאינן נופלות בקלות לתווית ה'כוח' – כמו תשוקה וכעס, מסוגלות ויכולת, שמחה ופחד, חלימה ושקפה" (Pile 1997, 3).

דוגמה ראשונה להתנגדות יומיומית⁴⁷ כזו, שאינה עונה בקלות לתווית של אנטי-תיזה לכוח, היא גישתו הסרקסטית של עאבד. במהלך הריאיון לא חדל עאבד להתלוצץ עמי על מצב ביתו, שאינו מחובר לרשת הביוב, וללעוג לאופן העילג שבו ניהל עמו התובע משא ומתן בבית המשפט. ההומור של עאבד מסייע לו לשרוד את תנאי הדיכוי היומיומיים במזרח ירושלים, ועל כן הוא "טקטיקה חתרנית" במשמעות שהתווה מישל דה-סרטו (de Certeau 1984). עאמר מספק אף הוא דוגמה להתנגדות יומיומית: מיד לאחר הריסת ביתו בפעם השנייה, הוא מספר, השיב את תעודת המתנדב שלו למגן דוד אדום, אולם כעבור כמה ימים נמלך בדעתו ושב ולקח אותה. עאמר מתאר את התלבטותו אם להמשיך להתנדב במד"א ואת החלטתו הסופית לעשות כן מיד לאחר שהוא מספר על ההריסה, מה שמעיד על חשיבות הנושא בעיניו. החלטתו משקפת לדעתי את היאחזותו בדימויו העצמי כהומניסט ועל כן, אף על פי שמעשהו איננו התנגדות ישירה להגמוניה, למעשה הוא חותר תחתיה, כאמור בדבריהם של סטיב פייל, מישל דה-סרטו ואחרים.

בניגוד לתפיסתם של פטרישה אוויק וסוזן סילבי (Ewick and Silbey 1995), ג'יימס סקוט (Scott 1985), אוסטין סראט (Sarat 1990) ואחרים, הגדרת מעשה כהתנגדות אינה מחייבת לדעתי שוליות חברתית של מבצעי. במילים אחרות: אין בנמצא סובייקטים עדיפים של התנגדות (קמפ 2002, 36, בהסתמך על פוקו). יתרה מזו, ההתנגדות אינה ממוקמת בהכרח מחוץ למערכת, אלא כוללת טכניקות מגוונות ומשתנות, לרבות שימוש בחוק ואף הצטרפות למוסדות הביורוקרטיים. כפי שמתאר המתכנן הקהילתי הפלסטיני: "את צריכה לראות את האנשים, איך הם מסתובבים עם מפות ומנסים לבדוק אם הבית שלהם נופל בתוך שטח ירושלים או לא... בעבר המצב לא היה כך... אנשים תפסו את ההתנגדויות [לבית המשפט] כשיתוף פעולה עם הכיבוש הישראלי, ולכן ישראל יכלה לעשות בעצם מה שהיא רוצה". מנגד אפשר לטעון, כי העובדה שפלסטינים לומדים את השפה התכנונית פירושה

אישי והתנגדות אינם מוציאים זה את זה. באופן דומה אטען, כי גם אם מניעיהם של מי שכונים באופן בלתי חוקי הם פרגמטיים ולא אידיאולוגיים (במובן המצומצם של המילה), או שלא ניצבת בפניהם כל בררה אחרת, בכל זאת ניתן לדעתי להגדיר את אקט הבנייה ושימושים אחרים שהם עושים במרחב בתור התנגדות.

דבינה קופר (Cooper 1995, 126) מעדיפה לכנות את ההתנגדות היומיומית בשם "אנטי-הגמונית". לדבריה, בעוד האנטי-הגמוניה פועלת מתוך התנגדות לסטטוס קוו הקיים ולהגמוניה בכלל, הרי הקונטרה-הגמוניה היא פרויקט אפוזיציוני שעניינו הצגת חלופה אחידה להגמוניה (שם, 140). אולם בניגוד למונח "אנטי-הגמוניה", המונח "התנגדות יומיומית" משקף לדעתי באופן מוצלח יותר את מגוון ההתנגדויות האפשריות.

ניצחון קטן למודל המשמיע המודרני, המחנך סובייקטים לציית מתוך הפנמה ואף מאפשר להם להאמין שבכך הם מתנגדים להחלת כוחו עליהם.⁴⁸ המתכנן העירוני לשעבר, פלסטיני ממזרח ירושלים שעבד בעירייה במשך יותר מ-30 שנה, מציג טקטיקה נוספת: "אני עסקתי בתכנון ובעזרה לתושבים הפלסטינים. הייתי יושב עם היועץ המשפטי... והוא היה מקשיב לי, אני דאגתי שתהיה לו חוות דעת אחרת בנושא של ההריסות". עבודתו של המתכנן הפלסטיני, גם אם נבעה מלכתחילה ממניעים פרגמטיים, הפכה לדבריו במהלך הזמן בסיס להתנגדות לפרקטיקות מסוימות של העירייה שהעסיקה אותו. המתנגד/הבירוקרט קרוע אפוא בין זהויות ונאמנויות, כפי שמשמע מדברי המתכנן הקהילתי הפלסטיני, שגם משכורתו משולמת מקופת העירייה: "כן, אני נאמן לתושבים יותר ממה שאני נאמן לעירייה. אז אמרתי לו [ליועץ ראש העיר לענייני שכונות] חד וחלק שאני לא מוכן להיות המשת"פ שלו, כי אני חי מציאות אחרת לחלוטין מזו שהוא חי".

טקטיקת התנגדות פנים-שלטונית אחרונה שאבחן עולה מהריאיון עם מתכננת מחוז ירושלים. במהלך הריאיון הדגישה המתכננת שהצליחה לצמצם את מספר הצווים המינהליים ה"דרקוניים", ואף ציינה: "יחידת הפיקוח שלנו אמנם לא ממש אוהבת את המדיניות... אבל אין להם הרבה בררה". עם זאת, מדבריה משמע כי היא משתדלת למזער ככל האפשר את מעורבותה בעיצוב מדיניות התכנון הכוללת במזרח ירושלים. לדוגמה, היא לא ידעה בוודאות מהו אופי חלוקת הסמכויות בין יחידות הפיקוח או מהו הסטטוס הייחודי של הפלסטינים בעיר. טקטיקת ההימנעות של המתכננת והבורות שהיא מפגינה עשויות לנבוע מחתרנותה תחת היבטים מסוימים של השליטה הישראלית במזרח ירושלים, אך בה בעת אפשר לראות בהן התנערות מאחריות מוסרית על עוולות הכיבוש, וזאת על אף — ואולי דווקא משום — שיש לה תפקיד לא מבוטל בקידום במרחב זה. התבטאויותיה הסותרות של מתכננת המחוז הן דוגמה נוספת לאמביוולנטיות המאפיינת את פעולות הסוכנים הבירוקרטיים, שלא די לראות בהם רק מניפולטורים ציניים של השיח המקצועי (Ron 2001).

הגדרת ההתנגדות ככוללת אסטרטגיות קונטרה-הגמוניות, טקטיקות יומיומיות ופעולות מודעות ובלתי מודעות, אישיות וקולקטיביות, מייצרת מגוון פרשנויות לדברי המרואיינים. אינני מסכימה עם הגדרת המתנגדים כ"חסרי כוח", אולם בה בעת אני תוהה עד כמה יש בכוחם לשנות מן היסוד את דפוסי הכוח ההגמוניים. גם אם נגדיר את כל הפעולות היומיומיות שבעולם כמעשי התנגדות, האם יהיה בכך כדי לשנות כהוא זה את הדומיננטיות ההגמונית? דני רבינוביץ סבור שההפך הוא הנכון: לדבריו, טקס הכנסת האורחים שעורכים פלסטינים מנצרת ליהודים-ישראלים הוא אקט של התנגדות, ההופך באופן פרדוקסי כלי לניכוס אותם פלסטינים, משום שהוא מחליש את נכונותם לשינוי קיצוני (Rabinowitz 1997). בעיני רבינוביץ, ההתנגדות ה"קטנה" היא למעשה אסטרטגיה הגמונית מתוחכמת,

⁴⁸ קשה שלא להיזכר בהקשר זה ב"כלוב הברזל" הווריאטי, הממחיש שככל שהקורבן רציונלי יותר כך הוא נשלט יותר. בהתאם לגישה זו, שיתוף הפעולה של הקורבנות הכרחי לחיוניותה של המערכת הבירוקרטית, העושה שימוש טוטלי ברציונליות אינסטרומנטלית (קמפ 1996; מתוך באומן 1996).

אם כי לא בהכרח מתוכננת או מכוונת. בהשראת פרשנות זו אפשר לטעון, שמיעוט הבתים שישראל הורסת והאכיפה הבלתי סדירה של חוקי התכנון במזרח ירושלים אינם רק ביטוי לריסון שנועד לגייס לגיטימציה לפעולותיה, כפי שהצעתי לעיל, אלא הם גם אסטרטגיה להחלשת התנגדותם של הפלסטינים על ידי הגבלתה לביטוי יומיום "קטנים". אולם חשוב להבליט שתי הנחות המובלעות בגישתו של רבינוביץ: על פי ההנחה הראשונה, שינוי קיצוני כזה, כלומר מהפכה, הוא בכלל בנמצא; על פי ההנחה השנייה, ההתנגדות היומיומית וההתנגדות המהפכנית מנוגדות זו לזו. גם אם הניתוח של רבינוביץ מתאים לנסיבות שבהן הוא דן, הרי הקשרים אחרים עשויים להוליד נסיבות שונות. האם התעקשותו של עאמר לשמר את מה שנתפס בעיניו בתור אנושיות היא שתמנע ממנו לנקוט צעדים דרסטיים יותר? לעומת גישתו המפוכחת לכאורה של רבינוביץ אני טוענת שתחושת ההעצמה, הסובייקטיבית אמנם, המתפתחת במהלך אקט ההתנגדות היומיומית ה"קטנה", עשויה לאפשר לסובייקט לשמר פן חשוב של זהותו; בנסיבות מסוימות אף ייתכן שהתנגדויות יומיומיות רבות יכוננו רשת של אנטי-משמעת (דה-סרטו 1997, 17). בעוד אני מסכימה עם רבינוביץ שחשוב להיזהר מפני רומנטיזציה של ההתנגדות ה"קטנה" וכי יש להכיר במגבלותיה לחולל שינוי רדיקלי, חשוב גם לא ליצור פרשנות סטטית וסכמטית לפעולות מורכבות, שאיננו יודעים בהכרח לאן יובילו.

7. אחרית דבר

במאי 2005 הציגה עיריית ירושלים תוכנית להריסת 88 בתים בלתי חוקיים בכפר סילואן, לשם הקמת גן לאומי ארכיאולוגי במקום שהיא מכנה "עמק המלך" (רפפורט 2005ב). כתוצאה, יותר מאלף פלסטינים צפויים למצוא עצמם בלי בית. "שיירו בי, שיפגזו אותי עם טנק: אני מוכן 'ללכת' יחד עם הבית שלי", הצהיר בתגובה פלסטיני שחי במקום.⁴⁹ התרחשות זו מדגימה את עוצמת הרגשות בנושא ה"בית" המזרח ירושלמי ואת הדחיפות שבהבנת המצב השורר בעיר. מזרח ירושלים מצויה בין הפטיש לסדן; היא מרחב פיזי וסמלי להתנגשות בין אידיאולוגיות המוצגות על ידי הצדדים כאקסקלוסיביות. מדינת ישראל רואה בה חלק בלתי נפרד מישותה הגיאוגרפית והסמלית ולכן מתיימרת להחיל עליה מערך נורמטיבי וביורוקרטי אזורי הזהה לזה המופעל במערב ירושלים. בה בעת, מעמדם של הפלסטינים החיים בעיר הוא למעשה מעמד של אוכלוסייה כבושה, ולכן מוחלות עליהם, באורח בלתי רשמי לפחות, פרקטיקות נורמטיביות וביורוקרטיות שונות לחלוטין מאלה הנהוגות במערב העיר. שני השיחים — המאחד והמפריד — נפגשים במרחב המזרח ירושלמי, מייצרים ומייצגים אותו.

חלקו הראשון של המאמר (סעיפים 4 ו-5) התמקד בטכנולוגיית אי-החוקיות. חקרת

⁴⁹ "מבט לחדשות", הטלוויזיה הישראלית, הערוץ הראשון, 30.5.2005.

את מורכבות הקשר בין אי-חוקיות המיוחסת לאובייקט (במקרה זה הבית) לבין אי-חוקיות המיוצרת לגבי הסובייקט (העברין הפלסטיני או העבריינית מדינת ישראל). ההגדרות המשפטיות-תכנוניות המתאייגות מבנים מסוימים כבלתי חוקיים ואת בניהם כעבריינים, הפרקטיקות והטכניקות שבאמצעותן מיושמים תיוגים אלו במרחב והאקט הברוטלי של הריסת חלק מהבתים — כל אלו משמשים את ישראל לשם הדרתם הגיאוגרפית והסמלית של הפלסטינים ממזרח ירושלים, במטרה גלויה בדרך כלל של "ייהוד" העיר. בד בבד ישנם גורמים המרסנים את היקף השימוש בכוח הכופה במזרח ירושלים, והם עשויים להסביר את העובדה שבפועל ישראל הורסת רק מעט מן הבתים. מתברר כי אין צורך בברוטליות קיצונית כדי שרשמי המדינה ייחרתו כנשלטים. די בשרירותיות בבחירת הבית הנידון להריסה, לצד ראוותנותן של פעולות ההריסה המועטות המתבצעות למעשה, כדי לעורר בפלסטינים חוסר ודאות עמוק, שנועד לצמצם את חייהם להישרדות יומיומית ולדכא את כוחם הפוליטי.

הצבעתי על תנועת המטוטלת שבהתנהלות הביורוקרטיה הירושלמית: לצד פעולותיה השיטתיות והסכמטיות והגיונה המינהלי האחיד, מוסדותיה מתחרים זה בזה וסוכניה אמביוולנטיים. ההתמקדות המתודולוגית בנרטיבים הביורוקרטיים אפשרה לי לזהות את מערכות היחסים המעצבות את הפרקטיקות הביורוקרטיות בעיר, ולחקור כיצד מתמודדים סוכני הביורוקרטיה עם המתח בין זהותם האישית לזו המערכתית. קל לטעון שההסברים שמעניקים הסוכנים להתנהגותם הם ציניים ומניפולטיביים, אולם גישה זוירה יותר תתייחס לדבריהם ברצינות ותרשום פרק נוסף בחשיבות הלגיטימיות לפעולתו המשומנת של המנגנון הביורוקרטי. גם אם לא לכך התכוונו, אנושיותם של סוכני הביורוקרטיה מחזקת דווקא את כוחה של המכונה הביורוקרטית הסדרתית והמנוכרת.

בחלקו השני של המאמר (סעיף 6) בחנתי את האפשרות שהבנייה הבלתי חוקית של פלסטינים במזרח ירושלים היא מעשה של מחאה מרחבית נגד הכיבוש הישראלי. בד בבד ניסיתי לבחון אפשרויות התנגדות "קטנות", סמויות ויומיומיות. לא ברור אמנם אם יש בהתנגדות היומיומית כדי לערער על ההגמוניה או דווקא לחזקה, אולם הניתוח שהצעתי העלה בבירור כי בין הכוח להתנגדות — על המוסדות, הפעולות והסוכנים המרכיבים אותם — יחסי גומלין מסועפים, המאפשרים את היווצרותם ההדדית. נפתוליהן של פרקטיקות יומיומיות אלו, הנעות בין סוכני הביורוקרטיה למושאי שליטתם ובחזרה, מדגימים את שבירותה של הבינאריות המציבה אותן בתור "כוח" מול "התנגדות", ומדגישים את הצורך במערכת מושגית אחרת לבחינת ההתרחשויות המרחביות המורכבות במזרח ירושלים.

ביבליוגרפיה

אייל, גיל, 2005. הסרת הקסם מן המזרח, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
באבא, הומי ק', 2004. "החומר הלבן (היבט פוליטי של הלבן)", קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 128–134.

- באומן, זיגמונט, 1996. "מודרניות ושואה: על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון ההשמדה", תיאוריה וביקורת 9 (חורף): 125–146.
- במקום ועיר שלם, 2004. מלכוד תכנוני: מדיניות תכנון, הסדר קרקעות, היתרי בנייה והריסות בתים במזרח ירושלים, דפוס הד, ירושלים.
- בצלם, 1995. מדיניות של אפליה: הפקעת קרקעות, תכנון ובנייה במזרח ירושלים, דוח מקיף, מאי 1995.
- _____, 2004. על לא עוול בכפם: הריסת בתים לשם ענישה במהלך אינתיפאדת אל-אקצא, דף מידע, נובמבר 2004.
- גורלי, משה, 2003. "ברק: אני אוכל את עצמי" על אישור הריסת בתים, הארץ, 20.6.2003.
- דה-סרטו, מישל, 1997. "המצאת היוםיום", תיאוריה וביקורת 10 (קיץ): 15–24.
- הס, עמירה, 2005. "הקו שמסמן את התוואי", הארץ, 12.7.2005.
- ועדת גפני, 1973. המלצות לקצב פיתוח מתואם ומשולב, הוועדה הבין-משרדית לבדיקת קצב הפיתוח בירושלים, ירושלים, אוגוסט 1973.
- זוריק, אליא, 1997. "להשקיף על נצרת: אתנוגרפיה של הרחקה בגליל", תיאוריה וביקורת 11 (קיץ): 212–215.
- זיו, נטע, 2004. "אי-ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני: המקרה של פלישות לדיר ציבורי", דין ודברים א: 115–152.
- יעקובי, חיים, 2003. "על חיי השגרה בעיר המעורבת לוד", ג'מאעה י: 69–109.
- יפתחאל, אורן, ואלכסנדר קדר, 2003. "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 18–51.
- לוי, גדעון, 2005. "כמה זמן נמשכת הריסת בית?", הארץ, 20.2.2005.
- ליס, יהונתן, 2005. "עתירה בלונדון נגד האחראים להריסת בתים במזרח ירושלים", הארץ, 15.9.2005.
- סעיד, אדוארד, [1978] 2000. אוריינטליזם, תרגמה עתליה זילבר, עם עובד, תל-אביב.
- עיריית ירושלים (באמצעות מהנדס העיר), 2004. "תכנון במזרח ירושלים", מכתב תגובה לדו"ח "במקום" ו"עיר שלם" ונספח "היבטים ביצועיים", 28.11.2004.
- קלוש, רחל, ויוברט לויין, 2003. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 166–198.
- קמפ, אדריאנה, 1996. "סוציולוגיה של המוסר או סוציולוגיה מוסרית? על מודרניות ושואה", תיאוריה וביקורת 9 (חורף): 121–124.
- _____, 2002. "נדידת העמים" או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי, מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ערכו חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצאפי-האלר, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב עמ' 36–67.
- רפפורט, מירון, 2005א. "על הנפקדים", הארץ, 14.1.2005.
- _____, 2005ב. "אלף תושבי מזרח ירושלים מועמדים לפינוי מביתם", הארץ, 30.5.2005.

- שוחט, אלה, 2001. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים", *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, בימת קדם לספרות, תל-אביב, עמ' 140–205.
- שפרינצק, אהוד, 1985. *אי-לגאליזם בתרבות הפוליטית הישראלית*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford: Stanford University Press.
- Amnesty International, 1999. *Demolition and Dispossession: The Destruction of Palestinian Homes*, 8.12.1999.
- , 2004. *Israel and the Occupied Territories: Under the Rubble: House Demolition and Destruction of Land and Property*, 18.5.2004.
- Bauman, Zygmunt, 1992. *Intimations of Postmodernity*. London and New York: Routledge.
- , 1998. *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bollens, Scott, 2000. *On Narrow Ground: Urban Policy and Ethnic Conflict in Jerusalem and Belfast*. Albany: State University of New York Press.
- Bourdieu, Pierre, and Abdelmalek Sayad, 2004. "Colonial Rule and Cultural Sabir," *Ethnography* 5 (4): 445–486.
- Cooper, Davina, 1995. *Power in Struggle: Feminism, Sexuality and the State*. Buckingham: Open University Press.
- , 1996. "Institutional Illegality and Disobedience: Local Government Narratives," *Oxford Journal of Legal Studies* 16 (2): 255–274.
- de Certeau, Michel, 1984. *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: California University Press.
- Dinstein, Yoram, 1994. *War, Aggression and Self Defense*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Eagleton, Terry, 1990. "Nationalism: Irony and Commitment," in *Nationalism, Colonialism and Literature*, eds. Terry Eagleton, Frederic Jameson, and Edward Said. Minneapolis: Minnesota University Press, pp. 23–39.
- Ewick, Patricia, and Susan Silbey, 1995. "Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narratives," *Law & Society Review* 29 (2): 197.
- Fenster, Tovi, 2004. *The Global City and the Holy City: Narratives on Knowledge, Planning and Diversity*. England and New York: Pearson/Prentice Hall.
- Fernandes, Ede'sio, and Ann Varley (eds.), 1998. *Illegal Cities: Law and Urban Change in Developing Countries*. London and New York: Zed Books.
- Foucault, Michel, [1977] 1979. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- , 1978. "Governmentality," in *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, eds. Graham Burchell, Colin Gordon, and Peter Miller, 1991. Chicago: Chicago University Press, pp. 87–104.

- , [1982] 1997. "Technologies of the Self," in *Ethics: Subjectivity and Truth*, Vol. 1, ed. Paul Rabinow. New York: The New Press, pp. 223–251.
- , 2004. *Securite, Territoire, Population: Cours au College de France 1977–1978*. Paris: Gallimard.
- Kimhi, Israel, 1998. *Arab Building in Jerusalem 1967–1997*. Boston: Camera Monograph Series.
- Koskela, Hille, 2003. "'Cam-Era': The Contemporary Urban Panopticon," *Surveillance & Society* 1 (3): 292–313.
- Latour, Bruno, 1986. "Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands," in *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, eds. Henrika Kuklick and Elizabeth Long. Greenwood: JAI Press.
- Lefebvre, Henri, 1991. *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith. Oxford: Basil Blackwell.
- Pile, Steve, 1997. "Opposition, Political Identities and Spaces of Resistance," in *Geographies of Resistance*, eds. Steve Pile and Michael Keith. London and New York: Routledge, pp. 1–31.
- Rabinowitz, Dan, 1997. *Overlooking Nazareth: The Ethnography of Exclusion in Galilee*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Ron, James, 2001. "Savage Restraint: Israel, Palestine and the Dialectics of Legal Repression," *Social Problems* 47 (4): 445–472.
- Rosen-Zvi, Issachar, 2004. *Taking Space Seriously: Law, Space and Society in Contemporary Israel*. Hants, England and Burlington, VT: Ashgate.
- Said, Edward, 2000. "Invention, Memory, and Place," *Critical Inquiry* 26 (2): 175–192.
- Sarat, Austin, 1990. "'... The Law Is All Over': Power, Resistance and the Legal Consciousness of the Welfare Poor," *Yale Journal of Law and the Humanities* 2(2): 343–380.
- Scott, James, 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven and London: Yale University Press.
- , 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven and London: Yale University Press.
- Segal, Rafi, and Eyal Weizman, 2003. *A Civilian Occupation: The Politics of Israeli Architecture*. London and New York: Verso; Tel Aviv: Babel.
- Sennett, Richard, 1990. *The Conscience of the Eye: The Design and Social Life of Cities*. New York: Alfred Knopf.
- Shamir, Ronen, 2001. "Suspended in Space: Bedouins under the Law of Israel," in *The Legal Geography Reader: Law, Power, and Space*, eds. Nick Blomley, David Delaney, and Richard Ford. Oxford, Malden: Blackwell, pp. 135–142.
- Sharkansky, Ira, 1996. *Governing Jerusalem*. Detroit: Wayne State University Press.

- Sibley, David, 1996. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Slymovics, Susan, 1998. *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Weiner, Justus, 2003. *Illegal Construction in Jerusalem: A Variation on an Alarming Global Phenomenon*. Jerusalem: Jerusalem Center for Public Affairs.
- Yacobi, Haim, 2004. "In-Between Surveillance and Spatial Protest: the Production of Space of the 'Mixed City' of Lod," *Surveillance and Society* 2 (1): 55–77.
- Yiftachel, Oren, 1995. "The Dark Side of Modernism: Planning as Control of an Ethnic Minority," in *Postmodern Cities and Spaces*, eds. Sophie Watson and Katherine Gibson. Cambridge: Blackwell, pp. 216–242.
- Yiftachel, Oren, and Haim Yacobi, 2002. "Planning a Bi-National Capital: Should Jerusalem Remain United?" *Geoforum* 33: 137–145.